

ELŐSZÓ

Linné írta A természet rendszere (*Systema Naturae*) című alapvető munkájában, a Megjegyzések az állatok birodalmára vonatkozóan fejezetben: „A zoológia a természettudományok legnemesebb része, de sokkal kevésbé művelték, mint a másik két részét. Ha mégis tekintetbe vesszük akár a mozgást, akár a mechanizmust, akár a külső és a belső értelmét, vagy pedig az állatok alakját, valamint jelentőségét, úgy tűnik, hogy az állatok képezik a Nagy Alkotó legnagyobb és legtökéletesebb munkáját.”

A zoológia (állattan) a biológia egyik alaptudománya, a Földön valaha élt és a mai állatokat, a recens fajokat vizsgálja, a fajok elterjedésének törvényszerűségeivel foglalkozik. Az állat olyan élőlény, amelynek idegrendszere, mozgásszervei és érzékszervei vannak. A *Regnum Animalia* (Állatok Országá) több millió fajt jelent. A gerincesek törzsébe kb. 40 000 élő faj tartozik, a csoport a testen végighúzódo velőhüvelyt körbefogó gerincoszlopról kapta nevét. Őseik vízi élőlények voltak. Az állatok rendszertanában a gerincesek törzsébe (*phylum Vertebrata*) a következő osztályok tartoznak: a porcoshalak osztálya (*classis Chondrichthyes*), a vértés- és csontoshalak osztálya (*Osteichthyes*), a kétélttűek osztálya (*Amphibia*), a hüllők osztálya (*Reptilia*), a madarak osztálya (*Aves*) és végül az emlősök osztálya (*Mammalia*).

Állatneveink köznyelvi szókészlete, a magyar állatnévkészlet alapszókincsünk egyik számottevő rétege. Jelentős része már írásbeliségünk kezdeteitől adatható. Az állatnevek eredetének, fejlődésének története része a gazdaságtörténetnek, az egyes elnevezések történetének, elterjedésének és eredetének kutatása érdekes és hasznos a művelődéstörténet szempontjából is. A nevek vizsgálatának eredményei fontos adalékokkal szolgálnak egész népi kultúránk megismeréséhez. Az állattenyésztés, hal- és vadgazdálkodás történetének kutatásához a tenyésztett állatfajok és nemesített fajták elnevezéseinek vizsgálata segítséget adhat, az egyes tudományszakok együttműködése ezen a téren is hasznos és eredményeiben megbízható lehet. A halászat, vadászat művelődési köre pedig az anyagi műveltség igen fontos, messzi időkre visszanyúló része, amely teljes anyagra támaszkodó feldolgozást kíván.

Az itt összeállított névanyag döntően szótárakból, szógyűjteményekből származik. Írásbeliségünk korai oklevelei, nyelvemlékeink, a nyelvjárási gyűjtemések, tájszótárak, állathatározók, enciklopédiák, a szaktudományi nevezéktan és a néprajzi, állattani tanulmányok megteremtették a lexikális alapot szókincsünk ezen rétegének egybegyűjtéséhez.

A magyar művelődés, anyagi és szellemi műveltség különféle tárgyköreinek, a magyar szókincs egyes fogalmi csoportjainak a történeti-etimológiai szempontú földolgozása terén még sok a tennivaló ahhoz, hogy népünk művelődéstörténete nyelvészeti oldalról kellően megvilágítottan legyen mondható. Csoportnyelvek szókészletének keletkezését és történetét ismertetik, illetve bizonyos fogalmi körbe tartozó szavak szemantikai vizsgálatát, szótörténetét (esetleg szóföldrajzát is) és etimológiáját mutatják be a következő művek: FESz. a földrajzi nevekről (Kiss Lajos; Bp., 1988), KissMad. (Kiss Jenő; Bp., 1984) és Egzotikus madarak

magyar nevei (Kiss Jenő; Nytudért. 120) a madárnevekről, A magyar sportnyelv (Bánhidi Zoltán; Bp., 1971) a sport kifejezéseiről, Die alte ungarische und slowakische Bergbau-terminologie (Gregor Ferenc; Bp., 1985) a bányászat szakneveiről, RHal. (Bp., 1996) a halnevekről, Kétszáz magyar szőlőnév (Rác János; Bp. 1997.), Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára (Vörös Éva; Debrecen, 1996), A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára (Vörös É.; Debrecen, 2008), Növénynevek enciklopédiája (Rác J.; Bp., 2010). Ezek a tematikus földolgozások egy-egy adott szókészleti terület anyagát tárják föl részletekbe menően.

Jelen munka az állatneveket vizsgálja. Nem néprajzzal foglalkozik, még kevésbé biológiai jellegű, ilyen szempontok tehát nem is kérhetők számon rajta, de mindezekre támaszkodnia kellett a névállomány rendszerezésekor, leírásakor. A könyv névtani törzsanagya az ÉKsz. (Bp., 1975) állatnévanyaga. Ezt a névkincset az indokolatlanul hiányzó közismert, vagy a megjelenés óta széles körben ismertté, elterjedtté vált faj- és fajtanevekkel egészítettük ki, részben újabb értelmező szótárainkból, részben zoológiai szakmunkákból. A szócikkek fejlődésében megadott nevet a forrásban megadott értelmezés követi.

A szótári rész egységei a szócikkek. Ezek tartalmazzák a címszóról föllelhető adatokat, úgymint a jelentését vagy jelentéseit, az első felbukkanását a magyar írásbeliségben és a név további szótörténetét, az értelmezések alakulását, az esetleges jelentésváltozásokat és alakváltozatokat, a nyelvjárási adatokat. Végül a magyarázó rész foglalkozik a szó eredetével, a névadási indítékkal, illetve idegen nyelvi megfelelőivel. Amennyiben a megfejtés szempontjából érdekes vagy tanulságos, az eddig felállított etimológiákkal. Ezt követően az állat hasonneveit és társneveit vesszük sorra.

A névvel kapcsolatos nyelvészeti vonatkozású tudnivalók után a tárgyalat állat fő jellemzőinek rövid összefoglalása következik. Ebben a részben esetleges mitológiai történetét, szerepét a táplálkozásban, hiedelemvilágban, néprajzi vonatkozásait, történeti érdekességeit tekintjük át röviden. A legtöbb esetben sor kerül az állat néhány zoológiai sajátosságának leírására is, különösen, ha azok valamelyike egy-egy elnevezés magyarázatához támpontot nyújt. Kimerítő állattani leírást azonban nem adunk, hiszen ennek a könyvnek nem célkitűzése, hogy az egyes állatokat – szakszerű zoológiai leírás alapján – a természetben azonosítani tudjuk.

A tárgyalat állatneveket alfabetikus sorrendbe szedve közöljük, a címszók a magyar ábécé betűrendjében követik egymást. Nehéz eldönteni, melyik megoldás célravezetőbb: a betűrendes vagy az onomasziológiai elrendezés. Az előbbi kétségtelen hátránya, hogy a rendszertanilag egyívű tartozó állatok nevei elszakítatnak egymástól. Azonban a munka nem olyan nagy terjedelmű, hogy a szóező, azaz a vizsgált névvel összefüggő (szinonim és antonim, tehát az ugyanazon és hasonló fajokat, fajtákat jelölő) nevek összefoglaló tanulmányozására ne nyílna viszonylag egyszerű mód. Az egy nemzetségbe, illetve családba tartozó fajok neveit egymás után tárgyalni az állatneves összetételeknél nem tűnt indokoltnak, hiszen a névadás indítéka, az összetett elnevezések jelzős előtagjának magyarázata a munka célkitűzése szempontjából fontosabb. Egyszerűbbnek látszik a betűrendes csoportosítás azért is, hogy egy-egy jól ismert, gyakorta előforduló magyar elnevezés a könyvben könnyedén megtalálható legyen.

Az állatfajok névmegjelöléseinek nyelvészeti felosztása, tárgyalási csoportosításának érdeke nemigen egyeztethető össze a zoológiai taxonómia és a zootechnika rendszerezési szempontjaival. Mivel a nevek történetét, szóföldrajzát, etimológiáját vizsgáljuk, nem is ügyelhetünk arra, hogy az egy családba, alcsaládba tartozó fajok terminusait lehetőleg egy helyütt tárgyaljuk. A háziállatok esetében azonban törekedtünk arra, hogy a szorosán vett fajnév után vegyük sorba a hím, nőstény, herélt és a fiatal állatok neveit, a fajtaváltozatok népi elnevezéseit, a tenyésztési szakszavakat.

Az összetételeket egyetlen szótári egységnek vettük, s így határoztuk meg a zoológiai jelentésüket. Lényegében úgy kezeltük, mintha egyetlen morfémából állnának, azaz mintha elhomályosult összetételek volnának. Általában két vagy több szóciókba soroltuk a szóanyagot, ha egy alak két vagy több egymással nem összefüggő jelentésű. (Sajnos a homonimák megléte miatt ez is előfordul.) Az egyes nevek szótörténetét illetően számos esetben a TESz. adataira lehet támaszkodni. Néhol szükségessé vált egy-egy név korábbi felbukkanását a magyar írásbeliségben közölni, illetve azoknak a neveknek adatolását, amelyekkel történeti-etimológiai szótárunk nem foglalkozik, természettudományos művek, folyóiratok közlései stb. alapján elvégezni.

A munkához talán a legnagyobb segítséget Kiss Jenő madárneves könyve (KissMad.) jelentette, ez a rendkívül alapos kutatásokra támaszkodó, kimerítő vizsgálat az európai madarak magyar neveit illetően biztos forrás volt. (Adatainak nagy részét többnyire az eredeti forrásjelölésekkel közöljük az időbeli tájékozódás, a nyelvi bizonyító anyag könnyebb azonosítása érdekében.) Igen hasznosnak bizonyult Gozmány László hétnyelvű szótára (VNAE.), mely az európai állatok neveit gyűjti egybe. Ezt egészítettük ki, továbbá a többi kontinens állatvilágának névanyagát állítottuk össze nemzetközi szótárak, természettudományi művek, enciklopédiák névgyűjteményeinek segítségével.

A magyar nyelv korai történetére nézve már szórványemlékekkel rendelkezünk, hiszen írásbeliségünk korai keletkezésű. Nyelvünk hangkészlete, szóképzési eszközrendszere vagy a szókinca történetében végbement változások írott forrásokkal dokumentálhatók. A szavak történeti változásait, a változások egymásutánosságának időrendjét (relatív kronológiáját), szóállományának bővülését, a nyelv területi tagozódását, az egyes területi csoportokat jellemző szinkron hangtani, strukturális, szóképzéstani, lexikális és esetenként grammatikai szemantikai elemek átfogó feltárását, a nyelv történetének különböző korszakaiban átvett jövevényszavak vizsgálatát, a kölcsönzött lexikális elemeknek a saját nyelvi rendszerébe való adaptálási mechanizmusainak vizsgálatát ezért könnyebb elvégezni.

Állatneveinkre különösebb változandóság nem jellemző. Bizonyos átalakulás inkább csak a gazdasági állatok elnevezéseiben következett be, ez a névkincs az új fajtaváltozatok és tenyésztőrzsek neveivel folyamatosan bővül. A magyar gazdálkodásba vont (haszon)állatok megnevezésében rendre megjelenik a (viszonylagos) idegenhelyűség valamilyen jelölése: pl. *török ~, asztraháni ~, szevasztopoli lúd, szimentáli marha, báznai sertés, lipicai ló* stb.

Az ember évezredekkel ezelőtt domesztikálta a ma körülötte élő állatokat. A háziállatok magyar elnevezése a legtöbbször követhető úton történt. A szavakat nem csak befogadtuk, tovább is adtuk. Sokszor nem csupán állatnévként, pl. a *szamár* szó 'ostoba ember' jelentésben a magyar nyelvből került át a szlovák nyelvbe. A háziállatok nevének fejlődése nem áll meg, elég, ha utalunk a *kacsa* szó 'valótlan hír' jelentésére, vagy a *liba*, *tyúk* szavaknak a nők nem éppen hízelgő megnevezésére. A háziállatok nevének sokféle eredete kultúrtörténetünk izgalmas nyelvi lenyomata. Színesebb a kép, ha állatneveink eredetét, a jelentésváltozásokat és a tájnyelvi alakváltozatokat, a népnyelvi hason- és társneveket vizsgáljuk. Egy-egy ilyen terminus gyakran csak nyelvjáráásokban megőrződött régiség. Lehet természetesen fonetikai változat vagy elszigetelt tájszó. Szinte mindegyik általánosan ismert állatnevünk szerepel növényneves összetételben.

Maga az *állat* szavunk eredetileg 'substantia, állag' jelentésben 1405 k. (SchlSzi.) bukkan fel, a XV. század közepén 'állapot' és 'lény' jelentésekben szerepel (JókK.). Mai értelme 1519 k. jelenik meg: „Myndon madarac és egeb allatoc az o felokhoz zerkozneć” (DebrK.). A lat. *animal* (< *anima* 'élőlény lélekkel') szót a neolatin nyelvek és az angol is átvették. A ném. *Tier* jelentése viszont 'vadállat, erdei állat' volt, etimológiailag az ógör. eredetű lat. *ferus* 'vad'

szóval függ össze. A szlávban pedig a – szintén valószínűleg görög eredetű – *životno(e)* típusú szavak eredetileg 'élőlényt' jelentettek.

A háziállatok gyűjtőneve *jószág* (R. 1405 k.: SchlSzj.) 'erény', azaz jószág volt, később már 'vagyon, javak' a jelentése (JókK.). Az újkor elején elsősorban 'igásállatot' jelentett, csak később mindenféle gazdasági állatot. Egy másik gyűjtőnév a *marha* 'vagyon, értékes holmi' (uo.) akkoriban. Mai 'állat' jelentésében csak a XVI. század végétől mutatható ki: „terra apta animalibus alendis”, azaz „marha tartani való föld” (Heltai Gáspár Vizsolyi Bibliájában /1590/). Hasonlóan alakulhatott a török-tatár eredetű *barom* főnév is (< türk, ujb. *barym* 'vagyon').

Az enciklopédiában valamennyi gyakran idézett forrás rövidített névvel szerepel, ezek föloldása a Hivatkozásokban, a rövidítések jegyzékében (egyben az irodalom megadásánál) található. Az egyes régi művekre, szótárakra való hivatkozásnál a lapszámot általában szűkségtelen jelezni.

A munkát a szómutató zárja le.

A címszóanyag kidolgozása

A szócikk fejrése

A szócikk első helyén a címszó (az állatnév, esetenként még ún. szerzői ekvivalense) áll, a könnyű kereshetőséget lehetővé téve, vastagon szedve. A forrásban megadott jelentése (J.), majd a – nem mindig a szakirodalomban ma érvényes – latin tudományos elnevezése követi. Többjelentésű szó esetén az egyes jelentések sorszámokkal ellátva szerepelnek. A szótári gyakorlat, a lexikológiai elmélet fejlődése megköveteli, hogy a szó jelentésének megállapításában, a poliszemantikus szó jelentéseinek az elkülönítésében rendszeresen vegyünk figyelembe a szó szintaktikai kapcsolatait. Ez a követelmény az állatnevekkel és különösen a régebbi elnevezésekkel kapcsolatban sajnos itt aligha teljesíthető. Egy címszóba tartoznak a név összes jeles-ragos szóalakjainak adatai. Ugyanígy egy szócikkbe soroltuk az összetételeket is, akár alárendelő, akár mellérendelő vagy elhomályosult, esetleg szervertlen összetételek.

Igen fontos feladat a jelentések megállapítása. Mindenféle szótár készítésénél bonyolult a szó jelentésének pontos rögzítése; ez az állatnevek területén sem mindig könnyű. Gyakran szótárakból, szószedetekből származnak az adatok, amelyekben a jelentésmegadás latinul, esetenként németül rendelkezésre áll. Sajnos azonban a kétnyelvű szótárak magyar és latin megfelelői gyakran egymásnak ellentmondó információt tartalmaznak, hiszen egy-egy magyar névnek több értelmezése is olvasható ugyanabban a szótárban. Másrészt ezeknek a latin (vagy más) elnevezéseknek a jelentése sem mindig világos, sokszor maguk is több állatot jelölnek, más-más szerzőknél különböző fajokat. Olykor pedig a latin jelentésmegadás maga sem ismerős. Ilyenkor azután zoológiai szakmunkák, értelmező szótárak, más kétnyelvű, külföldi szótárak segítségével próbálkozhatunk az azonosítással. Különösen nehéz dolgunk van ezzel akkor, ha a latin értelmezés szakmai tévedés, esetleg a másolások vagy nyomdahi-bák következtében helytelen, hiányos. A történeti és talán még inkább a nyelvjárási forrásanyag egyik legfőbb fogyatékosága az állatneveket illetően a – feljebb már említett – meglehetősen gyakori félrevezető jelentésmegadás.

A névátvitel gyakran a fajok, fajták összetévesztésének eredménye. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy faj több néven fordul elő még a szakirodalomban is, illetve az, hogy egy bizonyos állatot más forrásban más fajt jelölő néven (neveken) ismertetnek.

Különösen ilyenkor hiányzik a szakszerű leírás, amely segíthetne. A szótárak adatainál ezért esetenként megbízhatóbbak, kevésbé ellentmondásosak az állattani szakkönyvek és a néprajzi művek.

Adatközlő rész

Ennek első felében a szótörténet (R.) áll. Adatszerűen végigkísérjük a címszó életútját a magyar nyelvben. Legfontosabb a szó időben első előfordulása, legkorábbi felbukkanása a magyar írásbeliségben. De a későbbi idők forrásaiban való szereplésére is kitérünk, hiszen ez lényeges lehet az alak- és jelentésváltozatok szempontjából. Itt a szótörténet tehát az állatnév időrendi előfordulása nyelvmlékek, későbbi források szerint évszám (a forrás keletkezésének/megjelenésének ideje), adat, korabeli jelentés és a forrás megnevezése rövidítve. A nyelvmlékek keletkezésének idejét, ahol lehetséges volt – a TESz. gyakorlatának megfelelően – egyetlen évszámhoz kötöttük. (Ez a számításba jöhető időszaknak kb. a közepén helyezkedik el.) Ha az idézett adatnak a címszóhoz tartozása kétes, az adat előtt kérdőjel áll.

A szótörténethez a magyar írásbeliség régi emlékein kívül (szójegyzékek, szótártöredékek, glosszák) a korabeli állattani munkák, a latin–magyar szótárak és nomenklatúrák, valamint a XVI. század végétől szaporodó természettudományos szakmunkák, értekezések, útmutatók, ismeretterjesztő kiadványok, állathatározók szolgálnak forrásul. Többségükben tehát zoológiai művek, amelyek hű képet rajzolnak az elnevezés koráról, múltjáról, az alakváltozatokról és a jelentésváltozások láncáról. A szócikk szótörténeti részének formai közlésmódja: a tárgyalt állatnév a szövegkörnyezetéből kiemelt (suffixum stb. nélküli) szótári alapalak dőlten szedve. A jelentések, értelmezések többnyire már nem betűhíven, de – ha az idézett műben megadottak – forráshűen követik az elnevezést. A történeti és talán még inkább a nyelvjárási, tájnyelvi forrásanyag egyik legfőbb fogyatékosága az állatneveket illetően a meglehetősen gyakori félrevezető jelentésmegadás. A szótörténeti és a szóföldrajzi részben a jelentésváltozásokat is igyekeztünk nyomon követni. A névátvitel gyakran a fajok, fajták összevetésének eredménye. Az így kialakult nyelvi gyakorlatra jellemző, hogy egy-egy faj több néven fordul elő még a szakirodalomban is, illetve az, hogy egy bizonyos állatot más forrásban más fajt jelölő néven (neveken) ismertettek. Az egyszerűbb esetekben a szójelentés megállapításánál a forrásban közölt értelmezés elfogadása még akkor is indokolható, ha mai ismereteink szerint a név nem jelölheti a megadott állatot, hiszen az állatnevek történetileg, területileg komoly különbségeket mutatnak. Összecserélhetők, a pontatlan leírások félrevezetnek, a szolgai másolások tartósítják az elírásokat stb. A forrásmunkák nem föltétlenül hibás változatait a szótörténet jelentésmegadásainál már csak azért is jobb elfogadnunk, mert nem ismerjük még az etimológiát, és a szófejtés során segítségünkre lehet a változások, névátvitel láncának összeállításánál.

A szócikkek bevezető, adatközlő részét a nyelvjárási adatok (N.), a népnyelvi, tájnyelvi nevek zárják le. Az állatneveket, különösen a népi elnevezéseket illetően fontos tudni, hogy honnan származnak. A népnyelvi szavak forrásán kívül a gyűjtés helyét (ország rész, pl. Erdély, Dunántúl, kisebb-nagyobb tájegység, pl. Hegyalja, város vagy falu, de földrajzi egység is, pl. Balaton) azonban nem közöljük. Ezekre az egyes nevek származása, nyelvünkbe kerülése útjának vizsgálatakor voltunk tekintettel. A forrás rövidített megnevezése után maga a betűhív, dőlten kiemelt nyelvjárási adat áll, végül a tájegységben használatos név ismert jelentése következik. Az egyes nyelvjárási adatok az áttekinthetőség kedvéért egymástól virgulával, függőleges vonással (!) vannak elválasztva. A rövidség kedvéért az egyes népnyelvi alakváltozatokat nem mindig közöljük, gyakran csupán szakirodalmi leőhelyét adjuk meg.

A szótörténeti és a szóföldrajzi részben a betűhív közlésmód (az esetleges hibákra vonatkozó megjegyzésekkel) nem jelent föltétlenül paleográfai hű közlésmódot, de igyekeztünk a régi formát követni. A mellékjelek pontos visszaadására nem törekedhettünk, ám fontosnak tartottuk a magánhangzók vesszőit, pontjait, jeleit.

A szócikk magyarázó része

A címszóra vonatkozó tudnivalók összefoglalása tartalmazza az állatnév alaki felépítését, származását, a névadás indítékát megvilágító etimológiai magyarázatokat.

Az összegyűlt nyelvi anyag számbavétele során kiderült, hogy az ebben a kötetben tárgyalt címszavak egész sorára vonatkozóan rendelkezünk szakirodalmi előzményekkel. Nem áll ez néhány – ritkábban használt, nem közismert – címszó, illetve a számos társnév esetében, amelyekkel kapcsolatban ha találunk is etimológiai vonatkozású észrevételeket, az eddigi vélemények sok esetben nem meggyőzőek. A névadási szemlélet háttere egészen más lehetett. Nyilvánvaló, hogy a tőlünk elfogadott vagy lehetségesnek tartott megoldások között lesz olyan, amely az idők folyamán a kritika rostáján ki fog hullani. Különös valószínűséggel akkor, ha az állatfajokhoz jól értő, fölépítésüket, alakjukat, színüket, élőhelyüket, egyéb jellemzőiket kiválóan ismerő felkészült zoológusokhoz is eljut egy-egy szómagyarázat. Az említett jellemző tulajdonságok ugyanis sokszor nagyban befolyásolták az illető állat elnevezését, gyakran szolgáltak névadási indítékul. És éppen itt tévedhet a leggyakrabban az etimológus; a nyelvész kielégítő állattani tájékozottság nélkül néha csak találgathat. Esetleg nézete szerint nyelvi szempontból kielégítő magyarázatot ad, mely azonban a zoológusok körében – joggal – elutasításra talál. Az etimológiai rész ezért aligha támadhatatlan, így hát ezt a kitűnő nyelvésztől, Kiss Lajostól származó fölfogás szellemében („nem föltétlenül így kell, hanem így is lehet”) ajánlom továbbgondolásra.

Uráli, finnugor eredetű elnevezést a kötetben szereplő állatnevek között viszonylag keveset találtunk, a nyelvi bizonyító anyag lehetőleg nagy számban és a forráshűséghez közelítően szerepel.

Ha a magyar nyelv külön életében, belső nyelvi fejlődéssel keletkezett az elnevezés, a névadás indítékát próbáltuk kideríteni. Gyakran a jelölt állat kimerítő zoológiai leírása vagy a vele kapcsolatos néprajzi kutatások eredményei segíthetnek. Az állat morfológiai ismertetése, az élőhelyére vonatkozó adatok, táplálkozásbeli felhasználását, vagy szerepét a hiedelemvilágban és a népszokásokban feltáró szakirodalom nyújthat fogódzót a névadás motivációjának keresésében.

Jövevényszó esetében az átadó–átvevő nyelvek viszonyára és esetleg az átvétel idejére és okára kellett fényt deríteni. Az átvett nyelvi adat forrását és lehetőség szerint pontos jelentését igyekeztünk megadni. Foglalkoztunk a magyar elnevezések átkerülésével is idegen nyelvekbe, az etimológiai bizonyító anyag kiválasztott példáinak esetleges jelentésváltozása szintén szerepel a dőlt betűs nyelvi adatok mellett.

Hasonlóan jártunk el a tükörfordítások, részfordítások, illetve a közös eredetre visszamenő idegen nyelvi párhuzamok esetében is.

Sok állat tudományos latin elnevezése nemegyszer ókori nyelvekből vagy a jelölt állat morfológiai felépítéséből, származási helyéből, alkalmazásából megmagyarázható. Az ilyen lehetőséget igyekeztünk megragadni, hiszen számos magyar állatnév keletkezésére is választ kaphatunk ily módon. Egy-egy ókori állatnév továbbélésének követése a zoológia szakirodalmában mindig tanulságos.

Az idézett neveket eredeti helyesírásukban közöljük. A cirill betűseket azonban olykor latin betűkkel, nem a kiejtés, hanem az írás szerint átírva. Kivételt néhány görög terminussal is tettünk.

Az etimológiai típusok

A felvilágosodás racionalizmusát képviselő szerzőpár, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály írták: „Az esmérés a’ név által marad meg emlékezetünkben. Mikor valamit meglátunk, mindjárt azt kívánjuk tudni: mi a’ neve? és míg a’ nevét nem tudjuk, addig az esméretet híjjánosnak tartjuk” (MFűvK. Előljáró Beszéd VIII.).

Alapnyelvi eredetű állatneveink

Parentális egyezéseket, azaz ősi örökségű uráli vagy finnugor állatneveket a magyarban is ki lehet mutatni. A vándorlás korában, majd a honfoglalás idején megváltozott geobotanikai környezet és az új gazdasági körülmények is hozzájárultak ahhoz, hogy nyelvünk sok új állatnévvel gazdagodott; az állatvilágra vonatkozó régi elnevezések nagyobb része ugyanakkor szókészletünkéből kiveszett. Az uráli népek életmódja az őshazában gyűjtögető, halászó, vadászó életmód volt. Ezt támasztják alá ősi eredetű állatneveink: *menyét, róka, fogoly, fajd, lúd, daru, tathal, holló, varjú, vöcsök, fecske, hal, nyúl, hangya, sün, nyuszt, egér, keszeg, őn, kígyó, eb* stb. Az uráli alapnyelvre vezethető vissza a *hölgy* 'hermelin' és a *ravasz* 'róka' név is. *Ló* szavunk későbbi, az ugor alapnyelvből eredeztethető, művelődéstörténeti szempontból igen fontosak a lovak, csikók korára vonatkozó hagyományos kifejezések. Az *elsőfű, másodfű, harmadfű* nevek megfelelői más ugor nyelvben is használatosak. Származékai, a *lovász, a lovag* őrzik a szó *v* hangot tartalmazó ősi formáját, ugyanúgy, mint a *lovat, lovak* toldalékok alakok.

Magyar alakulatok

Az állatvilág magyar neveinek túlnyomó többsége belső nyelvi fejlemény. Ezek részben szóalkotással (képzéssel, összetétellel, elvonással, összerántással stb.), részben szószerkezetté válással létrejött állatnevek, ilyen a zoológia nevezéktanának túlnyomó többsége. Nagy részüket – a jelentés alapján – csoportosítani lehet. Egész sor szemantikai kategória állapítható meg, melyek alapjául a jelölt fajok morfológiai, ökológiai jellemzői szolgálnak. Az általános és összehasonlító leírások formára, színre, szőrmére, tollazatra, felületre, szagra, előfordulásra stb. vonatkoznak.

A belső keletkezésű szókészlet egy csoportját a szóteremtéssel keletkezett szavak alkotják. Indulatszóval csak kevés állatnevet, többet hangutánzó szóval képeztek. Belső keletkezésű szókészletünkben igen jelentős számú állatnevünk jött létre hangutánzó (*gólya, kakukk, haris, kuvik, pinty, pitypalatty, cinege, süvöltő, seregély, vakvarjú* stb.), hangutánzó hívó szóból (*csibe, csirke, liba, zsiba, ruca, pulyka, koca, cica* stb.). Ezeket nem mindig könnyű felismerni, néhány hangutánzó eredetű állatnév esetében már az anyanyelvi beszélő sem kapcsolja össze a főnevet az alapszóval (pl. *cinege* < *cineg, cincog*). A legtöbb a szóalkotással keletkezett szavainkkal alkotott állatnév. Sok az összetétel; már a régiségben is találunk az alárendelő összetételek között pl. határozós vagy minőségjelzős összetételeket. Belső keletkezésű állatneveink nagy része tájszó. Ezeknek az idők folyamán megváltozhatott a nyelvben betöltött szerepe, egyes elnevezések közmagyar szóvá emelkedtek vagy fordítva, köznyelvi szavak szorultak vissza nyelvjárási szóvá. Azaz a belső keletkezésű szavak a nyelvterület valamely szűkebb részlegén, valamelyik nyelvjárásban születtek. A magyarban idővel megerősödő egységesülési folyamatok, a köz- és az irodalmi nyelv kialakulása vetett véget annak, hogy a nyelvtörténet a nyelvjárások története legyen, és minden magyar szó tájszóí jelleggel induljon útjára. Az állatnevek keletkezéséről területi-nyelvjárási szempontból az állítható, hogy ezek többnyire egygócú, egy helyről kiinduló tájszavak.

Népetimológias alakulatok

Szóalakító tevékenység eredményei; a népetimológia analógiás következtetés, népnyelvi sajátosság. Az állatnevek körében is érvényesül, azaz a nyelvérzék a számára homályos, jelentéstartalmat nélkülöző szavakat „értelmesítette”. Az állatneveknél azért is gyakori, mert számos elnevezés elszakadt rokonaitól. Az idegen eredetű állatnevek szintén rokontalanul állnak. A nép eltanulta, átvette, de értelmetlennek találja. Ilyenek a nyelvújítás korának új elnevezései is, melyek idegenek maradtak. Elferdítve, valamelyik más szóval kapcsolatba hozva „értelmessé” válik: *angellahal, bagóhal, bakókeszeg, bálint, borsóka, bikkely, cápakeszeg, dandár süllő, góc, gyászkeszeg, marcihal, málna, mönnyei hal, mennybéli hal, rásphal, réphal, zsömlehal*.

Jövevényszavak

Az idegen eredetű szókészletbe, az idegen nyelvekből átvett szóállományba tartoznak a jövevényszók vagy kölcsönszók, idegen szók, vándorszók és a nemzetközi szók. Az anyagi és a szellemi műveltség terjedése révén több nyelvben is megtalálhatók a nemzetközi műveltségszavak. Ide sorolhatók a vándorszavak, amelyek a nyelvi érintkezés révén, természetes módon terjedtek, és ezt a terjedést általában a kereskedelem biztosította. Ezek egy része nem egy időben jelent meg az egyes nyelvekben, hanem több közvetítő nyelven keresztül jutott az átvevő nyelvbe. Ilyen vándorszó pl. a *paripa, papagáj, patkány, rozsomák, póni, tengelic, viza, zsiráf, majom*. (Ez utóbbi a magyarba valószínűleg az Árpád-korban Magyarországon meglepedett mohamedánok közvetítésével került.) A nemzetközi műveltségszavak másik csoportjába sorolandók a közös műveltségbe tartozó fogalmat jelölő nemzetközi szavak. A nemzetközi szavak közé tartozik az *antilop, anakonda, degu, gaviál, guppi, krokodil, gazella, gibbon, gorilla, lóri, maki, musztáng, papagáj, piranha, orangután, panda, pingvin, rája, rinocérosz, sakál, szardínia, tapír, zebra* stb.

Első jövevényszavaink átvételek azokból a nyelvekből, amelyek beszélőivel őseink kapcsolatba kerültek vándorlásaik, majd letelepedésük során. Ezek a jövevényszavak többnyire „homályosak”: motivációjuk – mely az anyanyelvi beszélők számára még nyilvánvaló, mint számunkra is a farkas vagy a szarvas –, az évezredek során feledésbe merült. Egyes jövevényszavainknak idegen nyelvi előzményeire, megfélelőire gazdag összehasonlító nyelvi anyag áll rendelkezésünkre, másoknál lelkiismeretes kutatással is csupán szétszórt, semmitmondó adatokat találunk. Ha egy állat más-más kultúrkörök felől hatol be, akkor a nyelvterület különböző részein más-más szó válik használatossá az illető állat jelölésére. Hogy később azután melyik szó hatóköre nő meg, elterjed-e általánosan egyik-másik, köznyelvivé emelkedik-e, az művelődéstörténeti körülményektől függ elsősorban. Egyes régebbi elnevezéseket, főleg tájszavakat olykor gyorsan terjedő új nevek szorítanak ki. Számos török, illetve szláv eredetű nevet is átvettünk. Az állatnév-nómenklátúra a történelmileg és/vagy területileg is szorosan egybekapcsolódó nyelvi ligában – a rokon nyelvekkel ellentétben – jelentős szókészletbeli hasonlóságot mutat. Különösen a történelmi Magyarország területén kell erős német (részben nyelvjárási) hatással számolnunk. A közép-európai nyelvek egymásra hatása, egyes szavak közkinccsé válása figyelhető meg a magyar és a szlovén, szerb-horvát, román, ukrán és szlovák nyelvek areális vizsgálatánál. Az átvétel iránya gyakran csak több környező nyelv összehasonlító vizsgálatával dönthető el.

Előfordul, hogy valamely állatnév jövevényelemként való magyarázatánál jelentésbeli probléma merül föl, azaz más fajtát jelöl az átvétel alapjául szolgáló idegen nyelvi elnevezés és mást a meghonosodott kölcsönszó. Az átfedések, jelentésváltozások, fajok, fajták összeté-

vesztése miatt azonban etimológiailag sokszor közömbös lehet, hogy az átadó nyelv pontatlan vagy akár téves jelentésű szót közvetít. Sok példa akad a fordított irányú átvételekre, hiszen a magyarból is átkerült jó néhány állatnév idegen nyelvekbe.

Iráni jövevényszavak. A magyar nyelv története folyamán több iráni nyelvvel is kapcsolatba került, s vett át tőlük jövevényszavakat. Az ősmagyar korban a magyarság az uráli átjáró vidékén érintkezett a kimmeriekkel, szkítákkal, majd a szarmatákkal, s ennek eredményeképpen több iráni eredetű szó került a magyarba. A korai átvételek közé tartozik az állattenyésztés körébe tartozó *tehén* szavunk, valamint – mint bizonytalanabb etimológiájú szó – az *őszvér*.

Török nyelveket beszélő népcsoportokkal a magyarság többször is kapcsolatba került. Ennek megfelelően a török jövevényszavak két nagy csoportja különíthető el, a honfoglalás előtti ótörök és a honfoglalás utáni – kun-besenyő és oszmán-török – jövevényszavaké. Török jövevényszavaink közül ugor kori török eredetű szavunk a *hód*, *hattyú*. Az ebből a nyelvközösségből való kiválástól a honfoglalásig terjedő ősmagyar korban főként az ótörök nyelvek hatása volt erős. Korai állattartó nomád gazdálkodást folytattak a török népek. Honfoglalás előtti jövevényszavaink zöme az V. és IX. század közötti időszakban került nyelvünkbe. Ilyen nagy valószínűséggel pl. a *süillő*, *borz*, *görény*, *karvaly*, *keselyű*, *oroszlán*, *bövény*, *ürge*, *güzü*, *ölyv*, *sólyom*, *teve*, *tok*, *sőreg*, *turul*, *túzok*, *béka*, *serke* és a köztörökből való *szúnyog*, *karakál*, *zerge*. Ótörök jövevényszavaink sokféle fogalmi csoportba való tartozása jól mutatja az erős, az élet számos területére kiterjedő gazdasági, társadalmi, művelődési befolyást. Igen fontos itt az állattartás, a földművelés terminológiája: *borjú*, *bika*, *ökör*, *ünő*, *tulok*, *ürü*, *tinó*, *toklyó*, *kos*, *kecske*, *disznó*, *tyúk* (valamint *túró*, *sajt*, *író*, *karám*, *ól*, *tengely*, *gyeplő*, *béklyó*, *kantár*; továbbá *búza*, *árpa*, *borsó*, *komló*, *alma*, *körte*, *kökény*, *som*, *dió*, *gyümölcs*, *szőlő*, *bor*, *gyertyán*, *kőrís*, *káka*, *gyékény*, *bojtorján*, *kikerics*, *gyom*, *bojtorján*, *kóró*, *kököröcsin*, *torma*, *üröm* stb. növényneveink). Honfoglalás kori kun-besenyő kölcsönzés a *csődör*, *komondor*. A középmagyar kor (1526–1772) folyamán, a 150 éves oszmán-török uralom alatt nyelvünk további török szavakkal gazdagodik, ezek azonban más fogalomkörökbe tartoznak.

Szláv jövevényszavaink száma – a nyelvjárásokat és a mára már kihalt szavakat is beleszámítva – több ezer. A magyarságnak a szláv népekkel való érintkezése még a honfoglalás előtt megkezdődött, ám a honfoglalás után vált jelentősebbé. Hangtörténeti és jelentéstani, művelődéstörténeti megfontolások alapján gyakran meg tudjuk állapítani, hogy keleti, déli vagy északi szláv nyelvekből származnak-e az egyes átvételek. Ősmagyar kori szláv eredetű a vadászathoz használt *kerecsen* 'sólyomfaj' neve. A honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő ómagyar korban további szavakkal gyarapodott nyelvünk szókészlete. E szavak jelentős része szláv eredetű. Az ómagyar korban már lényegesen erősebbé válik a szláv befolyás, hiszen az elfoglalt terület őslakossága szláv volt, illetve azért is, mert a környező területeken is túlnyomórészt szláv ajkú népek éltek. Az új környezetbe kerülő honfoglalók új állatfajokkal is megismerkedtek, ezek nagy része szláv nyelvekből kölcsönzött neveket kapott. Ebből az időből való átvétel a *hőrcsög*, *vidra*, *bolha*, *moly*, *muslica*, *kánya*, *szajkó*, *szalonka*, *szarka*, *veréb*, *pisztráng*, *rák*, *csíz*, *gerlice*, *pók*, *giliszta*, *pióca*, *medve*, *zsolna* stb. Halászati terminológiánk is jelentősen bővült szláv eredetű jövevényszavakkal, hiszen a Kárpát-medencében élő szlávok egy része mocsaras, vizes területen élt, halászott. Az eszközök nevein kívül szláv eredetű halnevünk a *kárász*, *menyhal*, *jász*, *csuka*, *márna*, *pisztráng*, *paduc*, *lazac*, *galóca*. Mivel a szláv nyelvű népektől újfajta, belterjes állattenyésztést és földművelést tanultunk, az ehhez kapcsolódó szakszavak (eszközök, háziállatok neve) is szláv eredetűek; vö. *abrak*, *akol*, *iga*, *járom*, *jászol*, *kalitka*, *pásztor*, *patkó*, valamint *bárány*, *kacsa*, *gácsér*, *galamb*, *macska*, *birka*, *bivaly*, *kakas*, *kanca*, *szelindek*. A középmagyar korra tehető pl. a *jerce*, *jerke* átvétele.

Új fogalmi csoportok is megjelennek: a termést károsító vagy a ház körül élősködő állatok megnevezései (pl. *zsizsik, poloska, kukac* stb.). Az újmagyar korban (1772–1920) – az előző korszakokhoz képest – már kisebb a szláv nyelvek hatása, alig pár szó került át a környező szláv nyelvekből, ilyen pl. a *mangalica*.

Görög eredetű *paripa* szavunk.

A latin nyelv nem közvetlen népi érintkezés útján, hanem a más anyanyelvű, latin nyelvismerettel rendelkező írástudók révén gyakorolt hatást nyelvünkre. Tovább kellett gyarapodnia a magyar nyelv állattani szókincsének, elsősorban azért, hogy az egzotikus, korábban magyar nyelvű szövegben még sohasem említett állatokat is meg lehessen nevezni. Ez kezdetben nehézkesen, többnyire a latin névváltozat megtartásával történt. Így Apáczai Csere János 1653-ban még a *hyaena* (hiéna), *alces* (jávorszarvas), *unicornis* (egyszarvú) szavakat használta magyar nyelvű szövegben. 1702-ben hasonlóan járt el Miskolczi Gáspár a *balaena* (bálna), a *phoca* (fóka) és az *orca* (kardszárnyú delfin) szavak használatakor. Molnár János 1783-ban már *Tzet*-halról írt, de még Csokonai is inkább a *balaena* szó használatát tartotta helyénvalónak. Az iskolák, a tudományok sok új állatnévvel ismertették meg a tanulókat, ilyen a latin eredetű *angolna, krokodil, vipera, alóza, gadóc, perca* stb. A középmagyar korban a latin nyelvet tudók köre nőtt, és ez kedvezett a jövevényszavak beáramlásának. Nagyon sok szakszó került a magyarba, közülük több egy idő után kihullt, azonban számos szó napjainkig használatos. Latin közvetítésű pl. a *tigris, fülemüle, gorilla, kaméleon, párduc* és az *elefánt*. A latin műveltség eredményeként terjedt el nyelvünkben pl. a *cet, hiéna, krokodilus, fóka, páva, gambúzia, mormota, muréna, rája, razbóra, rozmár, tímalkó, skorpió, szalamandra*. Az újmagyar korban a latin nyelv inkább a tudományos nyelv kiépítésében kapott szerepet, a tudatos szóalkotás folyamatában. Az egyes szaktudományok nyelve, az orvosi, biológiai műszavak nagy része latin eredetű. Ekkor már inkább a klasszikus latint vették példaként. Az újabb magyar korban elsősorban a nemzetközi (szak)szavak révén terjednek és kerülnek be a magyarba olyanok, amelyek végső forrása a latin.

Német jövevényszavainak nagy többsége két nyelvjárástípusból, a középnémetből és a felnémet bajor-osztrák változatából származik, később számos német állatnév tükörfordítással került át zoológiai szaknyelvünkbe. Német ajkú lakossággal a magyarság csak a honfoglalás után került kapcsolatba. Már közvetlenül a IX. századot követően német papokat hívtak az országba a kereszténység terjesztése érdekében, az Árpád-házi királyok rokoni kapcsolatokat is kiépítettek a németekkel. A XII. század második felétől szász és sváb telepések jöttek az ország különböző területeire, különösen Erdélybe és a Szepeességbe, ez is hozzájárult a magyar–német nyelvi kapcsolatok elmélyítéséhez. Viszonylag kevés német elemmel gyarapodott az állatvilágra és állattenyésztésre vonatkozó szókincsünk, hiszen a német művelődési hatás – ellentétben a kézműves és céhélet, bányászat, étkezés, főúri és társas élet, divat, öltözködés, katonaelet terminológiájával – e téren nem volt erős. A német az átadó nyelv az alábbi állatneveink esetében: *sneff, stiglic, maréna, cingli, géb, gimpli, jaguár, gobhal, N. göcögéger, göndér, hering, lampréta, kenguru, lóbbó, marha, nyerfli, orfa, ökle, papagáj, prikkal, rattler, rén, szajbling, szalangána, szemling, varsinta, unka, zerta, albatrosz* stb.

Olasz történeti kapcsolataink még a kereszténység felvételének idején, olasz térítőik jöttével kezdődtek, a XII. századtól a megerősödő kereskedelmi kapcsolatok révén velencei hatás, később a városainkba költöző olasz polgárság nyelvi hatása érvényesült. A növény- és állatvilágban több déli növény és gyümölcs magyar neve származik az olaszból, és néhány állatnév is: *strucc, samár, osztriga, szardella, szardínia* stb.

A franciából való az *antilop, kormorán, zebu*.

Az angoltól származik a *foxterrier, gorál, spániel, szervál, terrier, grizzly* stb.

Román eredetű jövevényszavaink elsősorban az erdélyi román nyelvjárásokból kerültek át, köznyelvi szintre csak kevés emelkedett. A régóta, már a XII. századtól meglévő magyar–román érintkezésnek, a XVI–XVII. századtól kezdve az erdélyi románság beköltözésének, a jobbágytelepítéseknek következtében viszonylag erős nyelvi hatás alakult ki. Elsősorban a havasi juh- és a kecskepásztorokodás, az erdélyi fejősjuhászat műszavait vettük át, köztük pl. *berbécs* 'kos', *cáp* 'kecskebak', *baksa* 'egyéves berbéc', *balán* 'szőke szőrű juh', *kirlán* 'egyéves bárány'. További átvételek: *bobály*, *brána*, *eszkobáj*, *gringyi*, *kirca*, *kráp*, *mitháj*, *mójna*, *szomn*, *tyiszága*, *zsicëlar* stb.

Tükörfordítások

A tükörszók és tükörjelentések idegen mintára létrejött szavak, összetételek, jelentések. A tükörszók esetében nem az idegen szó kerül a nyelvbe, amely aztán hangalakilag és alaktanilag beilleszkedik, hanem az idegen szavakat az átvevő nyelv a maga elemeivel adja vissza, lefordítja. A nálunk nem honos, új fajok szükségszerűen szakemberektől kaptak neveket, de tükörszavak megalkotása közvetlen, spontán népi átvételek során is történt. A névadás alapja többnyire az idegen nyelvi név volt. A tudatos fordítások, mesterséges alkotások, számos nyelvújítási alkotás a szaknyelvi használat köréből fokozatosan terjedt szét szélesebb használatúvá. A legtöbb tükörfordítás német mintára született, miután a tudomány nyelve a latin után sokáig a német volt. A magyar elnevezéseket is német nevekkal értelmezték. Alapvető zoológiai művek jelentek meg németül, ezek nyomán sok német mintára alkotott, de a magyar nyelv szabályainak megfelelő, jó tükörfordítás keletkezett. Ilyen nyelvünkben pl. az *aranysas* ~ Goldadler, *bőrponty* ~ Lederkarpfen, *csupaszponty* ~ Nacktkarpfen, *erdei kakas* ~ Gallus silvestris, *erdei szalonka* ~ Waldschnepfe, *fecskesirály* ~ Schwalbenmöwe, *feketefejű sirály* ~ Larus melanocephalus, *fokföldi réce* ~ Kapente, *fütyülőréce*, *sípolóréce* ~ Pfeifente, *fűponty* ~ Graskarpfen, *heringsirály* ~ Heringsmöwe, *juhászkutya* ~ Schäferhund, *keserűhal* ~ Bitterfisch, *mocsári szalonka* ~ Sumpfschnepfe, *naphal* ~ Sonnenfisch, *özvegyréce* ~ Witvenente, *repülőgyík* ~ Flattereidechse, *repülőkutya* ~ Flughund, *panyókás sakál* ~ Schabrackenschakal, *sarki sirály* ~ Polarmöwe, *tükörponty* ~ Spiegelkarpfen stb.

Gyakran találkozzunk olyan elnevezésekkel, amelyek idegen nyelvi mintára alkotottak ugyan, ám csupán részfordítások. Részfordításról akkor beszélünk, ha egy szónak csak az egyik elemét fordítjuk le: *tonhal* ~ Thunfisch, *cserszajkó* ~ Garrulus glandarius ('makkszajkó'), *kilencszemű hal* ~ Neunauge, *rénszarvas* ~ Rentier, *grizzlymedve* ~ grizzly bear stb.

Az átadó–átvevő nyelvek viszonya azonban nem mindig világos, az átvétel iránya sok esetben nehezen dönthető el. Esetleg a környező nyelvek vizsgálata segíthet. A tükörfordításoknál fennáll természetesen az azonos szemléleten alapuló párhuzamos névadás lehetősége. A különböző nyelveket beszélők gondolkodásának analóg volta a nyelvi kölcsönhatás rejtettebb megnyilvánulásaként tükörszókat, tükörkifejezéseket hoz létre. Vagyis előfordulhatnak közöttük azonos szemléletű, de külön, független nyelvi névadások.

Anyaggyűjtés, források

Ennek a kötetnek történeti szóanyaga a nyelvemlékeken, szótári jellegű kiadványokon kívül korabeli szakmunkákból adatolt. A népnyelvi anyag a tájszótárakból, különböző tanulmányokból és folyóiratok közléseiből származik. Összegyűjtöttük az országszerte ismert nyelvjárási neveket, valamint a tájszavakat, csupán egy-két nyelvjárásban ismert elnevezéseket. A nyelvjárási terminológiai adatok, a hangalaki változatok nyelvileg pontos lejegyzésével,

zoológiai ellenőrzésével és néprajzi, történeti kiegészítésével állítható össze az az adattár, amelynek segítségével a népi nomenklatúra viszonya a hivatalos szaktudományi nevezéktanhoz, az eredet szerinti rétegződés, a nyelvi kölcsönhatások, a szókölcsonzás, a tükörfordítás és a népetimológia, a szinonímia, a homonímia és a poliszémia, a földrajzi heteroszémia kérdései megvilágíthatók, az állatnevek lexikológiai elemzése sikeresebbek lehetnek.

A legtöbb földolgozott forrásmű tehát az értelmező szótárakon kívül a régi és mai állattani szakirodalom része (állatszótárak, természettudományi szójegyzékek, állathatározók, összefoglaló állattanok, tájegységek faunájának leírásai, hajdani disszertációk, enciklopédiák, ismeretterjesztő művek és a természettudományos folyóiratok). Ezek a forrásművek a névanyagon túl sokszor használható adatokat nyújtottak szótörténeti, esetenként szóföldrajzi kérdésekben is. A nyelvészeti forrásokból a nyelvtörténeti anyag feldolgozása volt a viszonylag egyszerűbb, hiszen történeti-etimológiai szótáraink, a lexikonok, a Magyar Oklevél-szótár és a Régi magyar glosszárium, valamint a szókészletünk német, szláv, török, román és olasz jövevény-szavait vizsgáló művek számos állatnevünket illetően hasznos adalékokat tartalmaznak.

Az esetleges idegen nyelvi párhuzamok megtalálásában egyrészt külföldi állattani művekre, másrészt két- és többnyelvű szótárainkra támaszkodhattunk. A nyelvi kölcsönhatásoknál a nyelvjárások közötti érintkezés vizsgálata sokszor jobban megvilágítja a huzamos időn keresztül egymással közvetlen kapcsolatban élő népek anyagi és szellemi kultúráját, az érintkező nyelvek történetét. Az irodalmi nyelvek szótárainál ezért állatnévkutatások esetében fontosabbak azok a szójegyzékek, amelyek az idegen nyelvek tájszavait is összefoglalják. A tükörfordítások és részfordítások vizsgálatában, bizonyító anyagának összeállításában szintén elengedhetetlen az idegen nyelvi történeti és a nyelvjárási névanyag áttekintése. Feldolgoztuk a nyelvészeti folyóiratainkban megjelent néhány állatnevekkel kapcsolatos tanulmányt, a népi nyelvi összeállításokat; kigyűjtöttük belőlük a megemlített állatneveket. Különösen a Magyar Nyelvőr régebbi évfolyamaiban található népi nyelvi szövegeket, egyes tájegységek összegyűjtött kifejezéseit, köztük számos állatnevet is.

Legfáradtságosabb volt a nyelvjárási anyag összegyűjtése. Sajnos sok állatnevünk maradt ki a Tájszótárból, a Magyar és az Új magyar tájszótárból. Szükséges volt átnézni a területi földolgozásokat, az egyes vidékek tájszótárait és a nyelvjárási tanulmányokat. Népi elnevezések sokaságával szolgálnak a természettudományi, mezőgazdasági folyóiratok is. Szintén hasznos forrásmunkák a néprajzi kutatásokat összefoglaló tanulmányok. A nyelvjárási elnevezések komoly hányadát ezekben találjuk meg; a névadási indítékre is nemegyszer itt bukkanunk rá.

Szótörténeti rész

A szócikkek elején végigkísérjük a címszó életútját nyelvünkben. A könyvnyomtatás előtti kor állattani ismereteire az oklevelek és a kódexek állatnevei vetnek némi fényt. Ezekből az időkből összefüggő állattani vagy rokon tárgyú szöveg nem áll rendelkezésünkre. Kódexekben a terminusok mint bejegyzések fordulnak elő, az oklevelek latin szövegeiben elszórtan föllelhetőek akkori magyar állatneveink. A XIII. és a XIV. századból ránk maradt tizedjegyzékek – rendeltetésüknel fogva – sok földrajzi nevet őriztek meg, és ezekben több állatnév is szerepel. Számos állatnevünk régi adatait ismerteti a Magyar Oklevél-szótár (OkI Sz.); sajnos a nevek azonosításával komoly gondok támadnak.

Korai szógyűjteményeink között legrégebbi a XIV. és XV. század fordulója körüli Besztercei és a Schlägl Szójegyzék, amelyek közös eredetre visszavezethető másolatok. A tartalmazott állatnevek, továbbá több állattani szakkifejezés közül a legtöbb ma is ismert.

Orvosi és állattani ismereteket bizonyítanak a római Casanate-könyvtár egyik Corvin-kódexében található Casanate-glosszák. Krakkóban jelent meg a Murmelius-féle *Nomenclatura* 1533-ban, szintén számos magyar állatnevet tartalmaz a Gyöngyösi-féle latin–magyar szótártöredék (1560 k.). Noha orvosbotanikai munka, találunk állatneveket Lencsés György kéziratában, az *Ars medicában* (1570 k.), amely csaknem 1000 lap terjedelmű, magas tudományos igénnyel, rendszerezéssel megírt hasznos tanácsadó. Az eredeti címlap szerint „*Ars Medica* azaz olly könyv, mellyben mindenféle nyavallyák ellen, (melyek ßoktanak történni az emberi testben) sok haßnos es gyakorta megpróbált Orvosságok találatnak”.

A magyar írásbeliség korai emlékeiben fellelhető állatnevek jelentős része szerepel a tervezett Új magyar nyelvtörténeti szótár helyett egyelőre megjelent Régi magyar glosszáriumban (Bp., 1984). Néhány állatnevünk első, nyomtatásban megjelent forrása Melius Juhász Péter 1578-ban megjelent könyve (*Herbarium*), az első magyar botanikai mű. Hét évvel Melius kolozsvári művének megjelenése után adták ki, és igen fontos szótörténeti adatokat tartalmaz a Calepinus-féle tíznyelvű szótár (1585). Szikszai Fabricius Balázs kevésbé ismert népi neveket is tartalmazó szójegyzékének 1590-es debreceni megjelenését számos további kiadás követte. A soproni Frankovith Gergely Hasznos és fölötte szikseges könyv címmel írt munkájának megjelenési éve 1588. Megtaláljuk állatneveinket az ezekben az időkben íródott külföldi művekben is, csöppet sem haszontalan figyelemmel lennünk a régi latin művek ismeretlen szerzőktől származó magyar bejegyzéseire. Állatok számos elnevezését is találja a névkutató Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájában* (1655), hiszen ebben a műben az összes akkori tudományokon – a bölcsészeten, a jogon, az irodalmon és a teológián – kívül a reális tudományok, így az orvostudomány, az ásványtan, a növénytan és az állattan is helyet kaptak. A magyar nyelvű gyógyszerirodalom egyik használható könyve Tseh (Boehm) Márton műve, a Lovak orvosságos könyvetskéje 1656-ból. Pápai Páriz Ferenc *Az emberi Test Nyavalyáinak Okairól, Fészkeiről, ’s azoknak Orvoslásának Módgyáról* való *Tracta* alcímű, „1687. siralmas esztendőben” írt *Pax Corporisa* a tömegeknek készített, a „sok keservesen nyögő elhagyatott betegnek vigasztalásokra” szóló útmutató. Jelentős számú régi magyar állatnevünket és természetesen ezek latin fordítását is tartalmazza Szenczi Molnár Albert (1604) és Pápai Páriz Ferenc (1708) szótárai. Lőcsén, 1702-ben jelent meg Miskolczi Gáspárnak az *Egy jeles vadkert*. Avagy az oktalan állatoknak historiája című hasznos munkája.

A következő századok itthoni latin tankönyveiben kevés magyar állatnevet találunk. Valáserkölcsi célzattal jelent meg Nagy Sámuel munkája, a német Henrik Sander műve alapján az akkori idők természetrajzi ismereteinek összefoglalása. Fontos J. B. Grossingernek *Universa historia physica regni Hungariae* (Pozsony – Komárom, 1794) című nagy műve. *Dendrologiáját* 1797-ben nyomtatták ki.

Ezen a századfordulón több úgynevezett „természeti história” látott napvilágot, Gáti Istváné (*Természet historiája*, melyet a’ gyenge elmék kedvéért készített. Sziget, 1792), Fábíán Józsefé és Földi Jánosé. Fábíán 1799-ben saját költségén jelentetett meg egy vaskos kötetet, melynek címe: *Természeti historia a’ gyermekeknek*, melyet Raff György Kristián göttingai tanító után, némelly hozzáadásokkal, és szükséges változtatásokkal, a’ maga költségén magyarul kiadott, és kinyomtatott Fábíán József. 14 réztábla rajzolattal. Weszprémben, nyomtatott Számmer Mihály betűivel, 1799. A mű a „könyv foglalatja”, azaz a tartalomjegyzék szerint három részből áll, II. része az Állatok-országa. Az 1801-ben, Pozsonyban megjelent *Természeti história a’ Linne systémája* szerint. I. Az állatok országa szerzője, Földi János (1755–1801) orvos, természetbúvár, nyelvtudós és költő már a Linné-féle kételemű névadással nevezte meg a fajokat: „Én tehát a’ Nagy érdemű Linne által elkezdett, ’s azolta is sokaktól örökített ’s tökéletesített Tudománybeli Rendszer, avagy *Systema* szerint írtam...”. Műve sok

új magyar állatnevet is tartalmaz. Végül Pethe Ferenc írta meg Természethistória és Mesterségtudomány (1815), valamint Nádaskay György Természeti história. Az állatok országa (Sárospatak, 1818) című kötetét.

XIX. századi népi állatneveket köszönhetünk Kassai Józsefnek (Származtató, 's gyökerésző magyar–diák szó-könyv. Pest). Szókönyvének öt kötete 1833 és 1836 között jelent meg értékes névgyűjtésének gazdag anyagával. Vajda Péter (1808–1846) pedagógus, költő, természettudós a nyelvújítás egyik fontos alakja, Az Állat-Ország fölosztva alkotása szerint alapul szolgáló az állatok természetleírásához című műve Budán, 1841-ben jelent meg. Gazdag anyagot találunk Ballagi Mór alapos összeállításában (A magyar nyelv teljes szótára I–II. Pest, 1867), illetve a Czuczor–Fogarasi kötetekben (A magyar nyelv szótára. I–VI. Bp., 1862–1874). A század második felének magyar nyelvű állathatározóiban jól felismerhető, hogy íróik igyekeztek az addig csak latin nyelvű genusok és az új fajok számára „hivatalos magyar nevet” adni.

Szóföldrajz

A népnyelv figyelembevételére elengedhetetlen állatnevek kutatása során is. Szókészletünk egy rétegének, mégpedig egészen jelentős részének, az állatvilág népi terminológiájának máig nincs alapos összeállítása. A népnyelvi névanyag kimentését a tájszótárakból, nyelvjárási tanulmányokból, tájnyelvi szövegekből, néprajzi közleményekből, folyóiratokból, illetve a századok során megjelent állattani szakmunkákból, állathatározókból kell elvégezni. Ezeknek az elnevezéseknek a kihalása fenyeget; kár volna értük, hiszen szókincsünk szegényedése a következmény. Hivatalos használatban ritkák, szaknyelvi alkalmazásuk ugyanis nem problémamentes. A szókészlet ezen elemeinek megmentése és feldolgozása érdekében – még reál-gimnáziumi tanár korában – Beke Ödön, akinek tervei között szerepelt a magyar állat- és növénynevek etimológiai szótárának összeállítása, segítségért fordult a Magyar Nyelvőr olvasóihoz (Nyr. 64: 83), hogy gyűjtsék az állatok és növények népi elnevezéseit.

Népnyelvi, nyelvjárásbeli szavaink nagy részét kitűnő tájszótárak (Tsz., MTsz., ÚMTsz., BűTsz., IpTsz., KkSz., MiTsz., OrmSz., SzamSz., SzegSz., SzlavSz., SzékNySz., FelsSz., Nyatl., FöTsz.) és az egyes tájegységek nyelvjárásainak összefoglalásai (BaNyj., Beke Ödön: A Pápayedéki nyelvjárás. Bp., 1905, ToNyj., Édes, MNyj., Gáspár János tájszógyűjteményei stb.) gyűjtik egybe. A XIX. század végén jelent meg a Szinnyi-féle Magyar Tájszótár, mely igen sok népi állatnevünket tartalmazza. Az Új magyar tájszótár eddig megjelent kötetéről ugyanez elmondható. Sok állatnevünk szóföldrajzi részének föltárásakor kiderült azonban, hogy még ennek a kivételesen alapos és modern munkának az anyagából is mennyi minden kimaradt! Elsősorban az „eldugottabb” helyeken megjelent nyelvjárási gyűjtések, összefoglaló monográfiák eredményei nem kerültek be. Szerencse, hogy a népi állatnevek feltárásáért sokat tettek a nyelvjárási szógyűjtemények és szótárak szerzői.

Nem hagyták figyelmen kívül a nyelvjárási állatneveket a régiek sem! Már a XVI. században érdeklődéssel fordult Szikszai Fabricius Balázs a népi elnevezések felé. Ugyanerről a tájról, Tokaj-hegyaljáról való az a tekintélyes számú népi állatnév, melyet Kassai József említ a XIX. század első felében Származtató, 's gyökerésző magyar–diák szó-könyvében, mint írja, „elsősorban Bodrog Kiss-faludi hazámból”. A reformkorban a magyar szókincs, az irodalom mellett a népnyelv iránti érdeklődés is fokozódik. A nyelvjárásokban nyelvi régiségek forrását látják. Tehát nem csupán azért foglalkoznak vele, mert benne az irodalmi nyelv szókincsének gazdagítási lehetőségét látják, hanem azért is, hogy nyelvünk történetére vonatkozó tanulságokat nyerjenek. Az akkoriban induló Tudományos Gyűjteményben alapos és színvonalas nyelvjárási monográfiák jelennek meg. A Magyar Tudományos Akadémia nyelvjárási gyűj-

téseket szorgalmaz, tájszótár lát napvilágot (Tsz. 1838), megkezdődik (1846-tól) a Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadása is.

Hasznos forrásmunkák a néprajzi kutatásokat összefoglaló tanulmányok. A nyelvjárási elnevezések komoly hányadát ezekben találjuk meg; a névadási indítékra is nemegyszer itt bukkanunk rá. A névanyag nagy része állatnévszótárakban hozzáférhető. A néprajzi és irodalmi művek – Kálmány Lajos, Tömörkény István, Gulácsy Irén, Móra Ferenc művei pl. – megőrzik a népi kifejezéseket; szerzőik ragaszkodnak a népnyelv elnevezéseihez, ezzel nemegyszer tévesen használt név hagyományozódott egy-egy fajra.

Kitűnő madártani művek szerzője Chernel István ornitológus. Megjelent ornitológiai munkáiban madaraink neveinek, társneveinek, nyelvjárási neveinek kimeríthetetlen tárházát találjuk. A XIX. század végén a nagy polihisztor, Herman Ottó a népi elnevezések egybegyűjtése érdekében vidéki tanítókkal, tanárokkal, gazdatisztekkel, papokkal, sőt arisztokratákkal is levelezésben állt. Ezen az úton is rengeteg nyelvjárási nevet, adatot gyűjtött. A legtöbbet a halnevek és a madárnevek terén köszönhetjük neki, a magyar nyelvjárások akkori madár- és halnévszókincsét – figyelembe véve Petényi Salamon ide vonatkozó munkáit és kéziratait is – szinte kimerítően összeírta, értékes, olykor máig helytálló etimológiai magyarázatokat is adva (halászati könyvében 69 halfajt említ, és közel 500 halnevet gyűjtött össze az akkori Magyarország egész területéről). A Herman Ottó utáni nyelvészek, néprajzosok, ornitológusok, ichtyológusok (Munkácsi Bernát, Jankó, Stripszky, Chyzer, Kriesch, Viski, Lovassy, Ecsedi, Gyurkó, Hankó, Nyíri, Nyárády, Vutskits, Unger, Bálint Sándor, Vásárhelyi, Szilágyi, Kiss Jenő, Rácz) mind hasznosítják eredményeit, munkájukban hivatkoznak Herman életművére.

Etimológiai rész

A szótári részben a kiválasztott állatnevek és szakkifejezések etimológiai magyarázata minden esetben fontos feladat. Az etimológia (< gör. *etymologia*) feladata a nyelvi jel végső eredetének kikutatása és az általa jelölt dologgal kapcsolatban a tulajdonképpeni igazi (gör. *étymosz* 'valós, igazi, eredeti') jelentés megadása. Szókratész írja az etimológia problematikájának szentelt és Platónhoz intézett dialógusában: „A szó helyessége abban áll, hogy megmutatja, milyen az a dolog.” A nyelvi jelek igazi értelmét keresve az antik világ úttörői szómagyarázataikkal ezt a célt akarták elérni. Mint pl. M. Terentius Varro (Kr. e. 116–27), aki a latin *cadaver* 'holttest' szót a *caro data vermibus* 'a kucacoknak ítélt hús' jelentésű szófüzérből vezeti le. A naiv szófejtések hosszú századokon át sokasodtak. A történeti összehasonlító nyelvtudomány alapjainak lerakása (Franz Bopp, Jacob Grimm, Friedrich Diez), majd a szótárírók (August Schleicher, Georg Curtius, Meyer-Lübke) munkásságának köszönhető eredmények birtokában sem változott a helyzet alapvetően. Még egy filológiai jól képzett zoológusnak is komoly nehézséget jelentett az újonnan közreadott nyelvi anyaggal, a hangváltozások feltárt törvényszerűségeivel való munka. És fordítva, az állatrendszertan, a zoológia újabb eredményei még az állatvilág iránt érdeklődő nyelvésznek is inkább nehezen áthágható akadályokat jelentettek. Minden bizonnyal ez a módszertani szakadék a magyarázata annak, hogy alig is találunk zoológiai szakmunkákban helyes nyelvi magyarázatokat, ám nyelvtudományi kézikönyvekbe is gyakran becsúsznak nem helytálló zoológiai adatok abból az időből. Hagyományos félreértések és tévedések vonulnak végig mindkét tábor munkáiban. Nem is lehet helyes etimológiát fölláttani szótározva, mégoly alapos hangtani tudással, de állattani ismeretek nélkül, azaz a szó szemantikai vonatkozásainak, pontos jelentéstörténetének figyelmen kívül hagyásával.

A jövevényszavakat illetően nem elég egy-egy szó átvételének, nyelvbe kerülésének körülményeit és időpontját vizsgálni. Meg kell állapítani a szónak az átadó nyelv szókészletében elfoglalt helyét és jelentését. Gyakran kiderül, hogy az átadó nyelv csak közvetített, a vizsgált kifejezés ott sem tartozik a szókincs saját fejleményeinek sorába. Végig kell követnünk vándorútja állomásain kronológiai sorrendben, feltárva történetét, alakváltozatait, össze kell állítanunk a jelentésfejlődés láncát. A tükörfordítások és részfordítások vizsgálatában, bizonyító anyagának összeállításában szintén elengedhetetlen az idegen nyelvi történeti és a nyelvjárási névanyag áttekintése.

A nyelvi kölcsönhatásoknál a nyelvjárások közötti érintkezés vizsgálata sokszor jobban megvilágítja a huzamos időn keresztül egymással közvetlen kapcsolatban élő népek anyagi és szellemi kultúráját, az érintkező nyelvek történetét. Az irodalmi nyelvek szótárainál ezért állatnévkutatások esetében fontosabbak azok a szójegyzékek, amelyek az idegen nyelvek tájszavait is összefoglalják. A tükörfordítások és részfordítások vizsgálatában, bizonyító anyagának összeállításában szintén elengedhetetlen az idegen nyelvi történeti és a nyelvjárási névanyag áttekintése. Nagyszabású etimológiai szótáraink megjelenése után a köznyelv eredetvizsgálata terén újat jobbra úgyszólván csak a nyelvjárási, illetve a régi szóanyagtól várhatunk (vö. Kiss L.: MNyj. 5: 147 és NytudÉrt. 71: 6).

Az összehasonlító nyelvészet korai időszakának töcentrikussága és – újgrammatikus fogantatású – hangtancentrikussága helyett alapos morfológiai és szemantikai vizsgálatok, elemzések szükségesek. Ez a felfogás természetesen oda vezet, hogy a szófejtés területén a művelődéstörténeti ismeretek fontossá válnak. Az anyagi és szellemi kultúrának a társtudományok által feltárt tényei beépülnek a nyelvészeti kutatásba. Ezek mutatják meg a vizsgált szavak művelődési hátterét; az etimológiai kutatás és a művelődéstörténet szoros kapcsolata eredményezi a kapott következtetések megfelelő indoklását, alátámasztását, a szószármaztatások hitelét nagymértékben növelve.

Általános közszói etimológiai szótáraink (EtSz., SzófSz., TESz., EWUng., MEN.) azokat a szavakat dolgozzák fel, amelyek a megjelenés idején fontos szerepet tölthettek be; azaz a címszóanyag kiválasztása nem témakörök szerint történt. Nyelvünk szókészletének tematikus etimológiai vizsgálódásai főként egy-egy eredetbeli kategóriára irányultak: a MUSz., MSzFE. és az UEW. finnugor, uráli parentális szavainkat, Asbóth, Kniezsa (SzlJsz.), Melich (MSzlJsz.), Hadrovics, Kiss Lajos, Király, Gregor, Úrhegyi a szláv, Valló, Gregor és Moór néhány szlovák, Dankowski, Vizoly, Lumtzer és Melich (DLw.), Thienemann (UngJb. 2: 85–109), Hartnagel, Tóth, Mártonffy (NJsz.), Mollay, Horváth (NEL) és Kobilarov-Götze (DtLw.) a német elemeket, Márton–Péntek–Vöő (RKsz.), Márton, Tamás, Gáldi és Bakos (REL) a román eredetű szavakat, Rell (LatSz.), Kursinszky (KLatJsz.), Tolnai, Fludorovits a latin, Farkas (GIEL) a görög eredetű latin, Ország az angol, Gombocz, Ligeti (TörK.), Bárczi, Róna-Tas és Kakuk a török, H. Sköld (OssLw.) az oszét, Bárczi (FrJsz.) a francia, Karinthy (OIJsz.), Benkő, Fogarasi, Hadrovics és Balázs az olasz, Harmatta az iráni jövevényszavainkat dolgozta fel.

A névadás indítéka, szemléleti háttere egy-egy állatnév keletkezésekor sokszor csak akkor válik világossá, a név megfejtése csak akkor válik lehetővé, ha rá tudunk jönni a jelölt állat szerepére, fontosságára abban a korban. Azaz arra, hogy a névadó, esetleg névadó közösség számára mi volt annál az állatnál fontos, kihangsúlyozandó. Magyarázatot kell keresnünk a látásmódra, azaz arra, hogy hogyan értékelhették, láthatták a névadás idején az illető állatot; alakját, méreteit, bundáját, erejét, veszélyességét, színét, szagát, természetét, életmódját, esetleg húsának ízét mihez hasonlították és miért? Mérlegelnünk kell tehát azt a mozzanatot, szemléletet, amely körülmények között a név megszületett. De végig kell követni a vizsgált elnevezés elterjedését, teljes életútját is a társadalmi és nyelvi közegben.

Mint fentebb már utaltunk rá, a pusztán nyelvészeti tudással felvértezett etimológus szófejtése félrevezető lehet, szükséges állattani, művelődéstörténeti adatokkal kiegészíteni és megtámogatni a szómagyarázatot. Sajnos egy-egy állatnév keletkezésének idejéből csak ritkán áll rendelkezésre irodalom, támpontot adó és a nevet is érintő megbízható leírás. Meg kell próbálni egyéb társtudományok (pl. néprajz, régészet) kutatási eredményeit, adatait is bevonni, a rendelkezésre álló források számát tovább bővíteni, hogy a névadási motívumot megérthessük. Az etimologizálás igen érdekes, vonzó, ám néha szörnyen nehéz feladata a hajdani névalkotó gyakran szerteágazó gondolatmenetének követése, szemléletének, indokainak megértése.

Állatnévadás

Mióta az ember megfigyeli és megítéli környezete állatait, egyre többnek kell nevet adnia, sok-sok faji jellegre, alaki tulajdonságra kellett jelzős megnevezéseket találnia. A zoonimák kiapadhatatlan forrásai a metaforikusan motivált elnevezéseknek, segítségükkel a legváltozatosabb tulajdonságok tehetők kézzelfoghatóbbá. A közmondások különösen fontosak, hiszen az írásbeliség előtti, ősi hiedelmeket őrizték meg napjainkig.

Van olyan állatnév, amely több ezer éves. A természetes fauna elnevezése talán a legarchaikusabb és egyben a legállandóbb is. A kultúrállatok gyakrabban változnak, a gazdaság viszonyainak változását tükrözik, így ezek elnevezése inkább átalakuló anyaga a névadásnak. Az állatok elnevezéseinél már az ókor óta tekintettel voltak a névadók a jelölt állat tulajdonságaira, és ezeket igyekeztek a névvel leírni. A máig működő népi névadásnak is indítéka, fő törekvése leggyakrabban az állat külalakjának, jellemzőinek kihangsúlyozása, érvényre juttatása a név által. Ha az elnevezés találó, tömören és szemléletesen leírja a jelölt állat fő jellemzőjét.

Különös csoportját alkotják az állatneveknek a tabunevek. Valaha a társadalom életét rituális előírások és tilalmak fonták át. Ezeket a *tabu* szó jelöli, a tonga kifejezést először James Cook használta igeként 1777-ben írt naplójában; a polinéziai bennszülöttek tiltott személyeket, tevékenységeket (pl. beszédet) vagy tárgyakat jelöltek vele. A tabuk kiterjedhetnek cselekvésre (evés, munkavégzés), személyre (terhes nő), tárgyra (vadászeszköz) vagy szóbeli megnyilatkozásra (névtabu). Néprajzi irodalmunkban elterjedt a névmágia összetétel. Katasztrófát nemcsak varázsige idézett elő, hanem egyes istennevek kimondása is. Az állatnevek egy része – lévén a totemállat a törzs őseként tisztelt lény – ugyancsak tiltás alá esett, s e nevek helyett leíró jellegű pótneveket használtak. Újakat teremtettek, így jöttek létre számos nyelvben a *farkas*, *szarvas*, *medve* típusú szavak.

Az Európán kívüli ősi kultúrák és civilizációk (Egyiptom, Kisázsia, Arábia, India, Kína, Japán) emberei már igen korán foglalkoztak a tudományokkal, köztük az állatvilág kutatásával. Az indoírani, arab, indonéz, kínai és japán nyelvek állatneveit mindenképpen szükséges bevonni az etimológiai kutatásokba. A kínai és indiai hagyományok – arab közvetítéssel – eljutottak Európába is, a nyugati kultúra azonban többet köszönhet talán egy másik ókori civilizációnak, az egyiptominak.

Görög és római szerzők, Hippokratész, Arisztotelész, Plinius, Galenus és mások, természettudományos és orvosi műveikben számos akkori állatnevet hagyományoztak ránk. Sok esetben sikerült megállapítani, milyen állatfajt is jelöltek a névvel, természetesen elsősorban a Földközi-tenger mellékének faunájából valók között. Linné ezeket az eredetileg csak egy-egy fajt jelölő elnevezéseket összefoglaló nemi névvé tette. Ám nem mindig lehet tudni az ókori nevek jelentését, ebből azonban Linné és utódai nem csináltak gondot. Ugyanakkor nem

csodálható, hogy a klasszikus műveltségű Linné a nemi nevek megalkotásánál a görög mitológia alakjait is segítségül hívta. A mitológia igen gazdag és szép anyagot kínált számára. Ez a gyakorlat tulajdonképpen nem is volt új, Plinius már az ókorban alkalmazta. Az ókor latin irodalmának állatnévkutatásra alkalmas forrásai nem zoológusoktól származnak. Az idősebb Plinius (23/24–79) katonatiszt és állami hivatalnok, aki már harmincévesen közéleti pályára lépett. Magas rangú katonatisztként az alsó-germániai hadseregnél szolgált, de az általa „az emberiség ellenségének” nevezett Néró uralkodása alatt visszavonult a közügyektől, és teljesen a tudományoknak szentelte életét. Vespasianus császársága kezdetén azonban ismét tisztként harcolt, egy ideig Syria tartomány procuratora is volt. Hazatérve Itáliába, a Misenumban állomásozó római hadiflotta parancsnoka lett. Megfeszített munkával, a hivatali teendőket és a tudományos tevékenységet összeegyeztetve írta meg sok-sok kötetnyi természetrajzi művét. Tudományos érdeklődésének és emberi magatartásának hősiességét bizonyítják halálának körülményei. A Nápoly közelében fekvő Vezúv kitörésekor a „rendkívül nagy és különös felhő” jelenségének megfigyeléséhez fölment egy magaslatra, majd a bajbajutottak segítségére sietett, miközben a vulkán mérges gázai előntötték a környéket. 56 évesen itt érte a halál. Máig rendkívül gyakran idézett, alapvető természetrajzi munkája a *Historia naturalis*.

A középkori Európában Nyugaton a középlatin, Keleten pedig a bizánci (középgörög) volt a „nemzetközi” nyelv. Természetesen már Linné előtt is létezett tudományos nomenklatura, a reneszánsz kor racionálisan és kritikusan gondolkodó, tapasztalati úton eljáró tudósai között már zoológusok is akadtak.

Az állatrendszertanban a recens (ma élő) és a kihalt fajok, illetve magasabb rendszertani kategóriák (taxonok) nevezéktana, azaz a zoológiai nomenklatura már az ókorban keletkezett, a többi tudományággal párhuzamosan azóta egyre bővül, fejlődik. Az állatnevek egy része (és a zoológia szakkifejezései is természetesen) az ógörög és a latin nyelvből származtathatók. A klasszikus, ma már holt nyelvek szókincséből képzett szavak, a latin szakszavak nagy része is görög szavak latinostított változata.

Kolumbusz 1492-es utazása után az új világrészek felfedezése jelentős mennyiségű állatfaj felfedezésével járt együtt. Ugyanakkor a keleti részen az Oszmán Birodalom kezdett terjeszkedni. A törökök Bizánc bevételeivel hatalmas hódításokba kezdtek, az ő révükön szintén számos állat vált ismertté Európában. A zoológusokra hatalmas feladat nehezedett, mert aránylag rövid időn belül sokféle állatot le kellett írni, és számukra nevet adni. A nomenklatura megalkotásához elsősorban az antik állatneveket hívták segítségül. A mai etimológusokat és történeti zoológusokat az akkori idők paratlanul áradó homonimái állítják súlyos nehézségek elé. Sokszor ugyanazt az elnevezést többféle, különböző nemekhez tartozó állatra alkalmazták, a nevek világában valóságos káosz alakult ki.

Az állatok gyakran kapják nevüket jellemző tulajdonságukról, pl. a külsejükről (ang. *lynx* 'hiúz' < ieu. **leuk/h/- *lukh-* 'fénylik'), a hangjukról (m. *rigó* < *rikkant*, *rikolt*; ném. *Quackreiherr*), színükről (m. *ezüstpisztráng*, ang. *brown bear*, or. *zoltoj karacъ*), valamely testrészük színéről (ang. *red-headed agama*), származási helyükről (ang. *african catfish*), bőrüik mintázatáról (ném. *Streifengnu*), életmódjukról (ang. *night heron*), szagukról (ném. *Kothahn*, *Dreckvogel*), valamely testrészükről (*farkas*, *búbos banka*), egyéb jellemzőjükről (*sertés*). Etnikai preferenciára utaló majomnév az ang., ném., or. *berber*, ol. *bèrbero*, fr. *berbère* vagy a m. *berber oroszlán*, ang. *barbary lion*, állathívogató szóból való a cs., morva, szlk. *birka*, latin vagy más eredetű nemzetközi szó a ném., norv., dán, ok., kat., ro., fri., sv., szorb, alb. *elefant*, ol., baszk *elefante*, ang. *elephant* vagy az ang., holl., ném., fr. *gibbon*, cs. *gibon*. Elnevezettek cselekvésükről is, pl. m. *állat* 'élőlény, dolog' < *áll* 'létezik', ang. *deer* 'szarvas' < 'vadállat' < ieu. **d/h/eu* 'fulladás, pihegés, légzés'. Ide tartoznak a tabuszavakat felváltó

belső keletkezésű, illetve a más nyelvekből átvett kölcsönszavak is. Leggyakoribb képzésmódjuk: körülírás, szépítő kifejezés (eufemizmus) vagy eltorzított hangalakú változatuk alkalmazása.

Sokszor a szakkifejezések elvesztették eredeti jelentésüket, jelentésváltások, betűcserékkel anagrammaszerű szakkifejezés-párok keletkeztek. Sajnos az állatokra vonatkozó tudományos megállapítások és az állatnevek jelentése között nincs mindig szoros logikai kapcsolat. A terminusok számának gyarapodása továbbra is tart. A tudományos zoológiai elnevezés elsősorban azért vált szükségessé, mert az állatok a világ minden részéről származnak, és emiatt számtalan néven kellene egy-egy állatot számon tartani, rengeteg néven szerepelnének az egyes fajok. Könnyen belátható, hogy az olyan terminusok, mint az *Aquila*, a *Meleagris gallopavo* vagy a *Leo leo* állandóak, sokkal egyértelműbbek és kifejezőbbek, mint a magyar *sas*, *pulyka*, *oroszlán*, az angol *eagle*, *turkey*, *lion*, vagy akár a német *Adler*, *Truthahn*, *Löwe*. A zoológiai terminus az egész világon csak egyféle; a jelölt állat egyértelmű, világos megkülönböztetésére szolgál. A tudományos nevek használata lehetővé teszi a különféle fajok világszerte egységes, az anyanyelvi eltérésektől független elnevezését, amelyre annál inkább szükség van, mert egyetlen beszélt nyelv szókészlete sem lenne elegendő az ismert fajok elnevezésére. A fajok kettős nevezéktana nemcsak a jelenkori recens fajokra, hanem a földtörténeti múlt fosszilis fajainak elnevezésére is vonatkozik.

A tudományos nemi és fajnevek megalkotásához Linné és utána a zoológusok a régi görög és latin állatneveken kívül mitológiai neveket vagy olyan tulajdonságot jelentő szavakat használtak föl, amelyeket részben új szavakká is összevontak. Amennyiben nem ezeknek a nyelveknek a szókincséből származnak, elsősorban személynévek, különböző nyelvek népi állatnevei (köznyelvi, általánosan használt elnevezések, nyelvjárási nevek), földrajzi megjelölések, fantázianevek és összetett nevek számításba. A tudományos nomenklatúrában az összetett nevek jelentős hányada egy görög és egy latin részből áll. Az állatnevek az állat vagy egyes részeinek alakjára, formájára, nagyságára, színére, szagára utalnak, előfordulási helyét pontosítják, az emberek számára jelentkező hasznosságát vagy veszélyét, károosságát hangsúlyozzák. A nemi nevek nagy csoportja olyan szóképzés, amelyet a görög (és a latin) nyelv két vagy három szavából alkottak. Az ilyen szóképzésekkel a névadók szintén a jelölt állat valamely különlegességére, valamilyen jellemző tulajdonságára akartak utalni.

Ugyanakkor az állatok tudományos elnevezéseivel szemben támasztott alapvető követelmény, hogy a név biztosítsa a jelölt élőlény egyértelmű megnevezését, azaz kizárja egy mással való összetévesztésének lehetőségét. A név tehát csupán a megértés, megkülönböztetés segédeszköze, és nem szükséges semmilyen külső jegyre utalnia, semmiféle jellemző tulajdonságot (színt, előfordulást, méretet, szagot stb.) leírnia. A zseniálisan egyszerű, a fajok neveinek kaotikus világában rendet teremtő kettős nevezéktan a nagy kezdőbetűs nemi névvel és a faj kis kezdőbetűs (melléknévi szerepű) nevével a svéd Carl von Linné alkotása. Az ő tanítása szerint a rendszertan alapja az elrendezés és a megnevezés. Linné óta természetesen a rendszertani ismeretek bővülésével, számtalan új faj felfedezésével és besorolásával komoly fejlődésen megy át a nomenklatúra is.

A magyar állatnévadás

Az állatvilágra vonatkozó szókészletünk hosszú évszázadok alatt jött létre, és folytonos változásokon ment át. Amint a magyar nyelvtörténet is a XVI. századig nyelvjáráások szövevénye – egységes, áthidaló nyelvváltozat nélkül –, az állattani terminológia is csupán népi elnevezésekből állt évszázadokon keresztül, hiszen itt az élet jóval megelőzte a tudományos

leírást; igen jelentős nyelvi anyag fejlődött ki, mielőtt az első magyar hivatalos nomenklatúra megjelent volna.

A különféle állatok köznapi magyar nevei különféle nyelvi forrásokból származnak. A legrégebbi rétegbe uráli, illetve finnugor, ugor eredetű alapszavak tartoznak, illetve korai jövevényszavaink, amelyek még a honfoglalást megelőzően kerültek a magyar nyelv szókészletébe. Az elnevezések eredete azzal függ össze, hogy a magyarság hol és mikor ismerte meg az adott állatokat, és a nyelv fejlődésének mely korszakában merült fel az adott faj magyar nyelvű megnevezésének igénye. Természetesen ez az igény a honos állatok, és különösen a hagyományos háziállatok vonatkozásában korábban jelentkezett, mint a különféle egzotikus fajok esetében.

A magyar írásbeliség elterjedésével kikristályosodott a szavak írott formája, másrészt egységesedtek a tájegységenként eltérő módon használt elnevezések. Ugyanakkor az állatokkal foglalkozó ismeretterjesztő és szakirodalom folyamatos terjedése nyomán egyre több egzotikus állat megnevezése is szükségessé vált.

Az állatnevek eredet szerinti rétegződésének feltárása szoros kapcsolatban áll az egyes terminusok alakrendszerének leírásával, hiszen a képzéssel, összetétellel kialakult állatnevek nyilván magyar fejlemények, többségükben nyelvjárási szóalkotások. Ezeknek a népi elnevezéseknek vizsgálatában az alaki felépítés szempontjából négy szerkezeti típus különíthető el: A) egyszerű állatnevek, B) képzett állatnevek, C) összetett állatnevek, D) szószervezetek. Eredetüket illetően az egyszerű nevek kis része ősi eredetű, jóval nagyobb a kölcsönelemek száma. A nemzetközi szavak mellett jövevényszavakat találunk, az átadó nyelvek elsősorban a latin, a német és a szláv nyelvek.

A magyar nyelv külön életben keletkezett terminusok hangutánzó vagy hangfestő szavak, szóhasadás eredményei, illetve hangátvetéssel, népetimológiával, elvonással (tapadással), tulajdonnév köznevesülésével, igealakok főnevesülésével jöttek létre. A képzett állatnevek sorában a deverbális névszóképzéssel alakultakhoz félig-meddig elharmadosult származékok tartoznak, és tapadás révén főnevesült igenévi származékok. Az eredetileg összetett állatnév jelzői előtagjai állandósult vagy alkalmilag használt nevekké válnak. A korábbi igenévi jelzőből önálló név keletkezik állandó tapadással, ráértéssel. Különösen gyakran megy végbe ez a folyamat amiatt, hogy az utótag kis információértékű, általános jelentésű. A kicsinyítőbecéző származékok száma aránylag csekély. Az *-i* képzős melléknévi jelző (az összetett nevekben is) rendszerint azt a helyet jelöli, ahonnan a faj vagy fajta származik, ahol kinemesítették, vagy ahol leginkább elterjedt. A jelzők fogalmi csoportjában a színnevek elég gyakoriak. Keletkeznek nevek tapadással, maga a jelzői előtag főnevesül. A legjellemzőbbnek tartott tulajdonság is főnevesülhet.

Az összetett állatnevek osztályozásakor az állapítható meg, hogy a leggyakoribb összetett típus az, amelyben az utótag nemi név, a melléknévi jelző pedig fajt jelöl. (Ezek így többnyire meg is felelnek a tudományos nomenklatúra latin elnevezéseinek, jelzős fajneveinek.) Az etimológusnak arra kell tehát választ találnia, hogy a melléknévi jelző mire utal, a névadó miért azt a jellegzetességet tartja a bizonyos jelölt állatnál fontosnak, kihangsúlyozandónak, milyen tulajdonság alapján nevezi meg az állatot. Fontos lehet valamely testrész színe, formája, az egész állat alakja, szaga, bundája stb. Az állatnevek esetében is teljességgel helytállóak Péntek Jánosnak a növénynevek osztályozásában érvényes megállapításai. A terminusokban több melléknévi jelző metaforikusan fejez ki egy-egy állattal kapcsolatban minősítést. A jelzők mind szűkítik az alaptag fogalmi körét, a megkülönböztetés általában a legjellemzőbbnek tartott tulajdonság megnevezésével történik. Esetenként bonyolult körülírásokat is találunk. Az állatneveknél általában az előtag metaforikus. Gyakran az utótag végleges tapadásával vagy alkalmi elmaradásával jön létre az állatnév. Lehet az összetett állatnevek

előtagja mitikus lények neve, a tárgyi világnak is jut szerep a névadásnál. Morfológiai megkülönböztető jelző a *kis, nagy, fehér, sárga* stb. Megkülönböztető ökológiai jelző pl. a *mezei, vízi, mocsári, erdei* stb. Az összetétel első tagja lehet igenévi jelzős terminus (célviszonyt kifejező, megkülönböztető, faj- vagy fajtajelölő), lehet tárgy, időhatározó, helyhatározó, felhasználásra, származásra vagy élőhelyre vonatkozó, tulajdonnév stb.

A tudományos, mesterséges névadás, a szakszavak létrehozása mellett továbbra is meglévő hagyomány a népi névadás, a spontán névalkotás. A népi állatnevek rendszere az „élő” nyelvjárási használatban jött létre, a népi foglalkozás teremtette. A népi tudatban mindig is ösztönösen megvolt az, amit Linné így fogalmaz meg: „a tárgyaknak elnevezése valamely tulajdonságra alapítandó.” Károly Sándor szerint (Általános és magyar jelentéstan: 349) „A morfológiailag motivált szavak idővel motiválatlanná válhatnak, ha elhomályosul képzésmódjuk” (pl. a *keszeg* névben a -g denominális névszóképző, szerepének elhalványulásával motíváltvá is eltűnt). A nevet adó közösség a jelölt állat megjelenésére, színére, alakjára stb. utalva – a számára fontos tulajdonságokat szem előtt tartva – szigorú szabályok nélkül, néha pontatlan természetismerettel ugyan, de jó megfigyelőképességgel, szellemesen írja le a fajokat, fajtákat. Sajnos a tipikus vonások, amelyeken a nevek alapulnak, nem kizárólag bizonyos taxonokra jellemzőek, ezért ezeknek a tájnyelvi elnevezéseknek az átíphetősége, fölcserélhetősége, jelentésváltozása meglehetősen gyakori. Előfordul, hogy egy-egy állatnak tucatnál is több nevét találjuk a szakirodalomban, a legtöbb állatnak változatos a terminológiája. Másrészt egyetlen név is jelölhet sok különféle állatot. Az állatnevek átíphetősége, felcserélhetősége, jelentésváltozása tehát meglehetősen gyakori, a népi, nyelvjárási elnevezéseket illetően mégis egy olyan eredeti „szisztema” maradványával állunk szemben, amely az állatokat más törvények szerint osztályozta, mint a természettudósok, és a pontosabb differenciálás helyenként elmaradt. Az elnevezések mögött különböző nyelvi szemlélet, képalkotás, több áttételen nyugvó zoológiai forrás, idegen nyelvből való átvétel, fordítás áll. Legrégibb tenyésztett állataink esetében azonban tájegységenként nagyjából azonos, az irodalomban is egységes a terminológia. Ezek jelentése nemigen változott. Az újabbakat azonban ismét csak komoly terminológiai gazdagság jellemzi. Ha összehasonlítjuk az állatnevek tudományos terminológiai és nyelvjárási jelentéseit, föltárjuk a nyelvjárási szókincs egy részének poliszemantikus összefüggéseit. A gyakori csoportnévi értelmezés, a homonim és szinonim nevek, a kultikus és kereskedelmi elnevezések, a kiveszett, már elfelejtett gazdasági szakkifejezések komoly gondot jelentenek a nevek azonosításánál. Ha a népnyelvben egy fajt egyetlen névvel jelölnek, mely mindenütt ismert, ez a biztos ismeretre utal. Általában azonban soknevűek a fajták, a szinonimitás mértékét a jelölt faj és a jelölésre használt terminusok aránya mutatja. Péntek János – növényneveinkre vonatkozó – megállapítása szerint akárcsak a poliszémia, a szinonímia sem igazi rokonértelműség ebben az esetben, mert az ugyanarra a fajra vonatkozó nevek nem ugyanannak a közösségnek a nyelvében használatosak. Tájegységenként, különböző vidékek tájnyelveiként mutatnak változatos képet. Ezért inkább földrajzi heteronimáknak kell tekinteni ezeket, nem szinonimáknak. Az állatnevek szemantikai megterheltsége, az, hogy hány jelentésük van, az ismertség biztosabb vagy bizonytalanabb jellegét mutatja. Esetenként egy állatfaj nyelvjárási nevének több fonetikai, morfológiai, illetve szintaktikai-morfológiai variánsa van. A nyelvjárásokban differenciáló elnevezések kapcsolódhatnak az állatnévhez: pl. *szirti, hegyi, parlagi, erdei, tavi, folyami, kövi* stb.

Mint fentebb már láttuk, alapnyelvi eredetű ősi állatneveink mellé az új földrajzi-faunisztikai környezetben és a megváltozott gazdasági körülmények között számos elnevezést már a vándorlás korszakában idegen nyelvekből kölcsönöztünk. A honfoglalás előtti időkben, a kelet-európai sztyeppeövezet déli részén átvett csuvasos jellegű bolgár-török jövevényszavaink egy

része az ekés földművelésre vonatkozik. Többek véleménye szerint az ősmagyarok vándorlása során számolnunk kell a kaukázusi nyelvekhez fűződő kapcsolatokkal. Az észak-kaukázusi-magyar etnokulturális kapcsolatok valószínűsége ellenére lovasnomád őseink minden bizonynyal elsősorban a Kazár Kaganátusban élő bolgár-török nyelvű, félig letelepült népek ekés-földműves kultúrájának hatására ismerkedtek meg az állattenyésztéssel.

A későbbi, honfoglalás kori gazdálkodásunk már összetettebb volt, a nomád életmód felbomlásával az állattenyésztés egyre fejlettebb formái jártak együtt. Jövevényszavak, idegen szavak, népetimológiai alakulatok gazdagították az állatokra vonatkozó szókincsünket.

Az átvételek, a tükörszavak mellett az elnevezések túlnyomó többsége azonban továbbra is belső fejlődésű szó. A magyar nyelvben a képzett és az összetett szavak alkotásánál megmutatózó teremtő erő a népi és a tudományos állatnévadásban egyaránt észrevehető. A külföldi szakkönyvek, ismeretterjesztő munkák magyar változatainak fordítói, esetenként átdolgozói is kénytelenek voltak az eredeti művekben található, távoli tájakon honos állatoknak új magyar elnevezést alkotni. A gyakorlatiasságot szem előtt tartva, a hasznosság vezérelvén létrejött népi állatismeretre, tudásanyagra talán jobban támaszkodhattak volna a zoológia „műnyelvét” megalkotó természettudósok.

Mivel a tárgy, a fogalom és a név egysége, azaz az állatnevek biztos és egyértelmű azonosítása alapvető követelmény, ugyanakkor a népi névhasználat sokszor egy név alá vont össze több nem rokon fajt, miközben a nem hasznosított fajok névtelenségbe burkolóztak, és az új nevezéktannak genusnevekre volt szüksége, a tudományos megismerés szaknyelvének létrehozása hatalmas feladat volt. Nincs ez másképpen a többi nyelvben sem; állatneveink idegen nyelvi párhuzamait keresve gyakran találunk szláv, német, török, angol, francia, román megfelelőket. Erre sokszor a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának és névadási szemléletének analóg volta is lehet a magyarázat, de nem ritka az sem, hogy a nevek mind valamely ókori – görög vagy latin – mintára keletkeztek.

A névadás indítéka nem mindig homályosult el a köztudatban, hiszen az elnevezések szemléletesek, kifejezők, legnagyobb részük szóképszerű, metaforikus. Az állat élőhelyére, színére, alakjára, hatására, szagára stb. utalnak; jól lehet következtetni a állatnévalkötés korabeli szokásaira, módszereire. Tautologikus modellek a korábbi időkben nagyobb számban jöttek létre, mint ma. Pl. a *menyhal* előtagja (a szláv *manj*) már eleve 'menyhal' jelentésű. A kihangsúlyozottság, a nyomaték kedvéért használták a *csukahal*, *tokhal*, *vizahal*, *fecskemadár*, *golyamadár* stb. formákat.

A magyar állatnevek számos írásos adata szerepel különböző korai munkákban. Ezekben a nevek fejlődése is jól nyomon követhető. A gyűjtőnek fontos forrásmunkául szolgálnak a szójegyzékek. Ezek latin nómenklatúráneve arra utal, hogy bennük szinte csak főnevek szerepelnek (a középkorban a szókincs alapvető rétegét képviselő névszók; vö. *prima impositio* 'elsődleges névadás', *secunda impositio*). A tárgyalásmódnak megfelelően a betűrendes szótárak elődei fogalomkörök szerint csoportosított szószedetek voltak, a fák, füvek, állatok nevei összegyűjtve szerepelnek bennük (hyponimia fogalma). Lencsés György kéziratosa művének, az *Ars medicánának* (1570 k.) értékes szóanyaga nyelvtörténeti, helyesírás-történeti és minden bizonynyal nyelvjárás-történeti szempontból is figyelemre méltó. Szembetűnő, hogy a szerző következetesen kerüli az idegen szavak használatát, minden szakkifejezést igyekszik magyarul írni, idegen nyelven csak néhány orvosságot jelöl. Ha mégis használ latin szót, azzal csupán a magyar kifejezést magyarázza. Mindezt abban a korban, amikor még orvosi műnyelvünk nem lehetett! A régi szójegyzékekben, kódexekben megőrzött elnevezések bekerültek a könyvnyomtatás korának könyveibe, összefoglalásaiba, útmutatóiba. De a lexikológiai adatok mellett ebben az időben már gyűjtötték a tájnyelvi kifejezéseket is.

Magyarországon a természettudományok kutatása csak későn kezdődhetett. A reformáció idején nyílt meg az út a szabadabb gondolkodásnak és önálló munkálkodásnak; magyar diákok, főként teológusok indultak a külföldi egyetemekre tanulni, tapasztalni. Miskolczi Gáspár református lelkész (1627–1699) fél életén át úgyszólván községről községre, parókiáról parókiára üldözte az ellenreformáció, míg végül Székelyudvarhelyen halt meg. Érdemtelenül elfeledett írónk. Egy jeles Vad-kert című műve – amely Wolfgang Frantze (Franzius) latin nyelvű zoológiai művének (*Historia sacra animalium*) fordítása – 1702-ben jelent meg a híres Brewer-féle nyomda kiadásában, Lőcsén. Műve inkább kompiláció, hiszen Miskolczi Gáspár nem tükörfordítást végzett, hanem részint átszerkesztette, megrostálta, részint pedig hazai viszonyainkra alkalmazta az eredeti szöveget. A kiadvány – az első magyar állattani könyv – nemcsak tudománytörténetileg becses alkotás, hanem a kor egyik legszebb magyar prózája is egyúttal.

Voltak változások az állatvilág terminológiájában és rendszertani nomenklatúrájában abban az időszakban, amelyet a nyelvújítás korának szokás nevezni. A szókincs változására, fejlődésére, gyarapodására nézve meghatározó a zoológia szaknyelvében is a felvilágosodás, a reformkor időszaka. A magyarság életében bekövetkező nagy műveltségváltások a nyelvben is lényeges átalakulásokat eredményeztek. A megnövekedő kifejezési szükségletek kielégítésére számos mesterséges alakulat jön létre, egy-egy időszakban ez jellegzetesebbé válik, mint a spontán szóalkotás. A XVIII. század második felétől – részben a francia felvilágosodás eszméinek hatására – mozgalommá erősödött Magyarországon a nemzet művelődését, szellemi fölemelkedését, a Habsburg-ház elnémetesítő törekvéseivel szemben a magyar nyelv jogainak védelmét célzó törekvés.

Nemcsak a szépírók fejlesztették a szókincset, a tudományok művelői vagy népszerűsítői is szükségesnek tartották a hiányzó magyar tudományos szaknyelv műszókészletének megerősítését. Alapvető fontosságúvá vált az egységes nomenklatúra és magyar terminológia létrehozása. Az idegen nyelvi tudásanyag anyanyelvi átültetésének igénye a legsürgetőbbben éppen ebben a korban jelentkezett. A szakírók új szavak – néha tömeges – alkotásával és forgalomba hozatalával járultak hozzá a szókincs fejlesztéséhez, megtörténik a *lénysime*, azaz a természettudomány szakszókészletének magyarítása, benne a *baromtudomány*, vagyis az állattan, zoológia nevezéktanának megújítása. Szép számmal keletkeztek szükségszerűségből létrejött, tudatos fordításból eredő tükörszavak. Az új szóalkotások tömegében folyamatosan kiválasztódtak az életképes lexikális elemek, ezek meggyökeresedésük során színnel, tartalommal teltek meg. A szaknyelvi használat köréből fokozatosan szélesebb használatúvá terjedtek szét.

A tudományos nevezéktan magától értetődően – a népi nevekkal ellentétben – nem csupán a hazánkban előforduló, azaz megfigyelt fajokat foglalja magába. A nálunk ismeretlenekre is elnevezést kell találnia. Kezdek állatokkal foglalkozó külföldi munkák megjelenni, az angol vagy német kiadások magyar változatainak fordítói, esetenként átdolgozói rengeteg idegen állatnak kényszerültek magyar nevet alkotni. Nem is sikertelenül, noha előfordul, hogy „új” nevük a magyarban már meglévő, egészen más fajt jelölő elnevezéssel azonos, és így csak a kerülendő homonim nevek számát szaporították. A kezdeti mértéktartó névadási gyakorlat után (amelynek például az *emlős* vagy a *ragadozó* szavakat köszönhetjük), a nyelvújítás korában az vált általános törekvéssé, hogy mindenhol „kigyomlálják” az idegen eredetű elnevezéseket. Pl. a vulkánkitörésnek ezért a *tűzbőfögő kirontás*, a zsiráfnek a *foltos nyakorján*, a földimalacnak a *reményfoki vájláb*, az ősrorszarvúnak a *hornyolt szarutlanócz*, a szarvatlan ősrorszarvúnak a *szarutlanócz*, az ősvízilónak pedig az *őstotromb* nevet adták.

A XVIII–XIX. század fordulóján egymás után jelentek meg első természettudományos összefoglaló műveink. A sort Gáti Istváné nyitotta meg 1792-ben (Természet története, melyet a gyenge elmék kedvéért készített). A német Henrik Sander műve, az akkori természetrajzi ismeretek összefoglalása szintén megjelent magyarul. Nagy Sámuel szerző-fordító állatnevein tetten érhető a keletkező természettudományi szaknyelv minden sajátossága („részt szerént olyan dolgokat adok elől, melyekről magyarul még eddig senki sem írt”); saját szóalkotásain kívül a népnyelvből és a korábbi szerzők (Apáczai) természetrajzi munkáiból merít. 1798-ban jelent meg a második, bővített, „jobbított” kiadás. Igen fontos Fábíán József tudományos működése, a magyar állatnevek szótörténetét illetően rendkívül hasznos Természeti historia című fordításának II. kötete. Az alsóörsi születésű tótvázsonyi református prédikátort szülei lelkészi pályára szánták, beírták a debreceni kollégiumba. Az itt töltött diákéveknek döntő szerepük volt abban, hogy később tudományos irodalommal is foglalkozott, hiszen itt sajátította el a felvilágosodást megalapozó természettudományos ismereteket. Akárcsak iskolatársai közül a jelentős gazdasági szakíró Pethe Ferenc, Fábíán később idegen nyelvek tanulásával, a külföld megismerésével svájci egyetemeken eltöltött éveiben természettudományos szakirodalommal foglalkozott, francia, latin és német nyelvű műveket fordított. Szülőföldjére visszatérve előbb Vörösberényben, majd Tótvázsonyban működött lelkészként, és olyan értelmiségiekkel került kapcsolatba, akik a magyar nyelv művelésén, a magyar nyelvű irodalom megeremtésén fáradoztak. Mint minden református lelkésznek, neki is kötelességévé tették, hogy az eklézsiát a gazdálkodásban is vezesse. Fordítói munkássága arra az időre esett, amikor az idegen nyelvi szakmunkák magyarítására égető szükség volt. Tudós szólésként kiemelkedő szerepe volt a magyar ampelográfiai szakirodalom megalapozásában is (a francia *chasselas* [saszla] szőlőnév Magyarországon a XIX. század elején az ő révén terjedt el, róla nevezik a fajtát néhány forrásban *Fábíánnak* vagy *Fábíán-szőlőnek* is). Fordításai között 1805-ben, Veszprémben jelent meg A boroknak természetésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés című kötet, mely Louis Chaptal francia kémikus és borász munkáját ülteti át magyarra. Lefordította Rozier és Dussieux szőlőművelésről szóló műveit is, és 1813 és 1814 között két kötetben, metszetekkel illusztrálva kiadta a Visgálódó és oktató értekezés a szőlőművelésről címet viselő igen jelentős összefoglalását.

Fábíánnak 1799-ben jelent meg Természeti historia című munkája (teljes címét l. a szótörténet fejezetében). Ennek II. része az Állatok-országa. A rendszerezés alapja Linné és Blumenbach osztályozása. Fordítói tevékenységét illetően a kiadói előszóban így fogalmaz: „A’ mi illeti a’ fordítást, minden módon azon igyekeztem, hogy az tiszta, világos és érthető légyen. E’ végre nem kötöttem magamat mindenütt szorosan a’ szókhöz, hanem elégnék tartottam a’ dolgot által tenni.” Fábíán meglehetősen szabadsággal kezeli a lefordítandó műveket.

Megjelent egy harmadik természeti história is. Földi János már 1789-ben tudósította Kazinczyt, hogy „a Historia Naturalisban, a Magyar Botanikában és az egész Orvosi Tudományban különös elkezdett Gyülyteményeim vagynak” (KazLev.). 1801-ben, Pozsonyban ki is nyomtatták Természeti história. Az állatok országa című művét. Állattana az első ilyen jellegű magyar nyelvű könyv, számos új magyar állatnévvel. Ebben az első Linné rendszertanát követő magyar nyelvű állattanban szerepel először a *levelibéka*, a *termesz* és a *teknősbéka* kifejezés. Sajnos Földi több munkája kéziratban maradt, ezek egy részét maga Csokonai szerette volna sajtó alá rendezni.

Földi János munkáját számos további követte. A XIX. század elején megjelenő művekben már szaknyelvi újításokra is bukkanunk. Így például Pethe Ferenc Pallérozott mezei gazdaság (1805) című önálló művében, valamint Márton József 12 kötetes fordításában (1805–1813), amelyben számos állatfaj számára megfelelő magyar terminológiát alkotott. Fordítói mun-

kásságában nagyon sok új és kifejező terminussal gazdagította állatneves szókincsünket; különösen az „esmeretlen, ritka és nevezetes”, azaz a trópusi és szubtrópusi vidékekről származó egzotikus állatoknak kellett magyar elnevezést találnia. Márton József F. J. Bertuch német szerző *Bilderbuch für Kinder* (Weimar, 1790) című művét fordította le, melyhez viszont a cseh pedagógus, Amos Comenius *Orbis sensualium pictura* (Nürnberg, 1658) szolgált alapul. Márton Bécsben adta ki Természethistóriai képeskönyvét „az ifjúság hasznára és gyönyörködtetésére...”.

Kassai József (1767–1842) római katolikus pap, szótáríró, nyelvtudós Szókönyvének kötetei 1833 és 1836 között jelentek meg, ő bizonyos szempontból folytatója Földinek, amennyiben nem fukarkodik az állat- és növénynévadás szigorú kritikájával, bizonyos névtípusokat mélyen elítél. Számos esetben a névadás indítékára is választ keres, gyakran jó magyarázatot vagy érdekes néprajzi adalékot nyújt.

A nyelvújítás korában a piarista Hanák János szóalkotásai, kedves szörnyetegei, a *fiahordó görugrány* (kenguru), a *foltos nyakorján* (zsiráf) és társaik jó bizonyítékok arra, hogy hiba volt minden külföldi és hazai élőlény nevét megmagyarítani. Mihálka Antal aztán már létező neveket használt. Jellemző a nomenklatúra állapotára ekkoriban, hogy pl. a görög eredetű *fülemüle* Kazinczynál még csak *csalogány*, majd *csattogány* volt, Vajda Péternél *dalabáj* lesz, Hanák Jánosnál pedig már *bájdalu zenér*. 1844-ben, szívós oktatáspolitikai csatározások eredményeképpen, végre megjelenhettek az első hivatalos magyar nyelvű tankönyvek. Hanák egyik munkája, *A természetrajz elemei* tizenegy kiadást ért meg 1845 és 1872 között! Az oktatás természetrajzi műnyelvében 1845-től jelentkezik a mindent megmagyarítás divatja. Korábbi, gyakran Hanák előtti nevek a kihalt állatok esetében is akadnak, de több az újdonság a recens fajok elnevezéseiben: *türköny* (Ammonites), *röpúj* (Pterodactylus), *óriás lajhár* (Megatherium), *kúpfog* (Mastodon), *tarajfog* (Lophiodon), *fegylenősd* (Anoplotherium), *hajdanóc* (Paleotherium). Hanák János működése a szabadságharc végén szűnik meg. A szerzetes, a pesti egyetem 1848-ban Pákozdot, Schwechatot megjárta könyvtárosa egy bánsági faluban hal meg 1849 őszén, több kutató szerint azonban csak emigrációba menekült egy sokadik álnévvel. Hároméves intenzív szerzői munka áll ekkor mögötte, életműve huszonhárom esztendeig uralta a magyar természetrajz-oktatást. Mihálka Antal orvos, tanár (1810–1867) a magyar őslénytani nevezéktan megalapozója, 1862-ben megjelent középiskolai tankönyve a magyar őslény-rendszer tanulmányozására volt. Tizenegy szak- és tankönyve jelent meg 1843 és 1876 között, esetenként négy-öt kiadásban.

A reformkorban Valentinus Batsó (*Dissertatio inauguralis chemico-pharmacologico ...* Pest, 1830) így fogalmaz előszavában: „a’ magyar magyarázat a’ deák mellett ... azért, hogy a’ haza ügyében, a’ tudományos nyelv tökéletesítésén igyekvő jó hazafiak, fáradságok jutalmát néminemű részben, e’ munkátskában is láthassák ... a mesterszók erősebb lábra kapjanak, több kézben és szájban forogjanak.” Hazafias lelkesedéssel buzdít szóalkotásra, a latin terminológia helyettesítésére, mert „nem tsuda, hogy más nyelv kéntelen a’ meghólt görög és deák nyelvre szorúlni, de azért onnan nem következik, hogy a’ magyar is tartozzék példáját majmolni, mert nem is tulajdona a’ majmolás! Teremt és teremthet szükségéhez képest minden tárgyra új szót, melyet a’ leg tudatlanabb is fog érteni, legalább első hallásra képzelődést szül benne.” Pethe Ferenc elsősorban a gazdasági szaknyelv művelője volt, Kazinczy fellépte előtt még ortológus hajlandóságú, később szélsőséges neológusként magyaráította a tudományos műszavakat. Könyvei és gazdasági folyóirata (*Nemzeti Gazda*) magyarságra buzdítanak, számtalan nyelvi megjegyzést, fejtegetést tartalmaznak. Magyar Nyelvnyszó címmel az új szavak ajánlására és megvitatására külön rovatot nyitott. Előszóval helyettesítette az „aggodt” szavakat frissékké, a „minden áron magyarul” elv csapdájában felismerhetetlen,

megjegyezhetetlen neveket javasol. 1843-ban lát napvilágot Bugát Pál Természettudományi Szóhalmaza. Az 1830-as évektől Bugát volt az ország legbuzgóbb nyelvújítója, a szómagyarító viták lelke. Szerepe ellentmondásos. Abban a korban, amikor nyelvünk eredetének kérdése még vitás volt, és a többség a török atyafiság mellett kardoskodott vagy a magyar nyelv „páratlanságát”, egyedülálló voltát (idioma incomparabile) hangoztatta, Bugát mindvégig kitartott a finnugor rokonság mellett. Szóegyeztetései között tekintélyes számú helyes etimológia akad. Ő volt például az, aki elsőként kimutatta – számos egyéb szó mellett – leggyakrabban használt magyar halnevünk, a *keszeg* ~ finn *keso* 'ua.' megfelelést. A finn nyelvet még szókincsünk gyarapítására is felhasználta. Sokat tett anyanyelvünk fejlesztéséért, ám lelkesedése többször elragadta, túlzásokba esett; merész újításai és hibás szóalkotásai miatt sok támadás érte. Számtalan új elnevezésének legtöbbje ma már megmosolyogtató, pl. *rövröp*, *párducteve-nyakorján*, *karnyú*, *ússzakár*. Hasonlóan szélsőséges Kováts Mihály (1762–1851) orvos, mineralógus nyelvújítási buzgalma, akinek 1300 oldalas terminológiai összeállítása a Háromnyelvű fejtő műszótár (1845–1847). Több ezer új szóalkotása megmaradt ötlet szinten, közismertté váló elnevezés nem lett egyikből sem (pl. *gyomlálókapaded estifű*, *murokded bütykösfű*; ez a *-dad*, *-ded* végződés kicsinyítő képző elemismélteléses alakja). Szintén ilyen sorsra jutottak Tóthfalusi Miklós három kötetének (1847) vagy Barczafalvi Szabó Dávid (1752–1828) író, szerkesztő, nyelvújító névalkotásai. Annak köszönhetően, hogy a nyelvújítás korában a szakírók új szavak – néha tömeges – alkotásával és forgalomba hozatalával hozzájárultak a szókincs fejlesztéséhez, megtörtént a természettudományi szakszókészlet magyarítása. A magyar fauna kutatásának, a XIX. század második felében és később folytatott feltárásának, tudományos rendszerezésének óriási lökést adtak a nyelvújítás korának szerzői. A nómenklatúra, az állatvilág terminológiája, a rendszertan szakkifejezéseinek egész sora nekik köszönhető. Ha olykor erőszakos szófaragásaikkal és idegenszerűségeikkel átmenetileg el is távolították a szaknyelvet a köznyelvtől, az így támadt szakadék nem volt áthidalhatatlan.

A XIX. század második felének szerzői hozzáláttak a zoológia szaknyelvének tökéletesítéséhez, a magyar természettudományi műnyelv helyessége, szépsége és magyarsága érdekében munkálkodtak. 1853-ban, amikor Arany János tanártársai és barátai hitet érnek a Nagykőrösön, Schoedlertől fordított természettan előszavában a tudományos terminológia lomtalanítása mellett, állatnevek között még ott a *szárnyasgyík* (Pterodactylus) vagy a *hosszúnyakú gyl* (Plesiosaurus), de a magyar őslénytant megeremtő Petényi Salamon és Kubinyi Ferenc is kettős-hármas nevezékekkel dolgozik, miközben a közönséges *ősvakand* és testvérei majdnem mai formák. Mint a botanikai szaktekintély, Hazslinszky Frigyes (1818–1896) 1877-ben írta: „Minden európai nemzet tudja termékeit a saját nyelvén megszólítani, miért ne kísértse meg a magyar is. A mi nem felel meg a nyelv törvénye szellemének, vagy helyet fog engedni a sikerültebbeknek, vagy megmarad jobbnak híján.” A kor természetbúvárai szorgalmasan járták a természetet, fáradhatatlanul figyelték, többük a néprajzi vonatkozásokra szintén gondot fordított. A népi elnevezések gyűjtései mellett művelődéstörténetünk gazdagodását is köszönhetjük nekik.

1878-ban a Tanáregylet választmányja bizottsági javaslatot kért az iskolai műszók kérdésének tisztázására és rendbehozására. 1877–78-ban Fialowski Lajos közölte is feketelistáját a Magyar Nyelvőrben. Torz, értelmetlen tövűnek, rosszul képzettnek vagy összetettnek minősül pl. a *röpűjj*, a *burány*, a *szörbencs* (Ostrea, osztriga)... Fialowski véleménye szerint tisztán tudományos értékű állatfajok (jelen- vagy őskoriak) magyar neve helyett, akár ha helyes képzésűek is, a latin-görög terminusok legyenek érvényesek! Azaz *halgyík*, *kúpfog*, *türköny*, *hajdanóc* helyett *Ichthyosaurus*, *Mastodon*, *Ammonites*, *Palaeotherium*. Kérlelhetetlen túlzásai közé tartozik, hogy feketelistára kerül a *kétéltűek* és a *növény* szó, *lajha* állatra igazí-

tandó a *lajhár*, *szarvasorrúra*, *szarvorrúra* cserélendő az *orrszarvú* is. Ám azt azért megengedi, hogy megtartsuk a nagyon meghonosult szavakat.

A magyar nyelv zoológiai szókincsét jelentősen gyarapította Alfred Brehm Tierleben című nagy összefoglaló munkájának két magyar fordítása (Az állatok világa), természetesen főként német eredetű vagy német közvetítéssel a magyarba került elemekkel. A német hatást a XX. század második felében néhány további német szakkönyv (pl. Urania) magyar kiadása erősítette. Az utóbbi időben viszont inkább angolszász hatás érvényesül.

A fajok magyar nyelvű elnevezése lehetőleg követi a tudományos elnevezések rendszerét. A fajnevek így többnyire kéttagúak, az alfajnevek pedig háromtagúak. Ez alól természetesen a magyar helyesírás szabályai szerint kötelezően egybeírt szavak kivételt jelentenek. A zoológia magyar nevezéktanában gyakoriak és sokfélék a növénynevekből alkotott állatnevek.

Egy-egy állat tudományos latin neve is változott a kutatás fejlődésével, így a különböző kézikönyvekben az egyes fajok olykor más-más néven szerepelnek. Egy állatnak számos különböző neve is lehet, ugyanakkor egy elnevezés több állathoz is kapcsolódhat. A következtelenségek, szolgai másolások, nyomdahibák okozzák a nomenklatúrában néhol előforduló zavarosságot és mai azonosítási nehézségeinket. Mivel a név megjelölésre, másoktól való megkülönböztetésre, egyértelmű azonosításra szolgál, Rab János megállapítása szerint (PE.) a tudományos terminológiában az az ideális állapot a cél, hogy minden név egyetlen fogalmat jelöljön, és hogy minden fogalomnak egy neve legyen; azaz kiküszöböljük a rokonértelműség (szinonímia), a többértelműség (poliszémia) és az azonos alakúság (homonímia) jelenlétét. Sajnos a linnéi nevezéktan szükségszerű elfogadása és adaptálása is elmélyítette a szakadékot a népi és a tudományos állatismeret között; a tudomány nyelve részben elidegenedett a köznyelvtől.

Állatneveink szólásokban, szólásmondásokban is fölbukkannak.

A tudományos névadás és a kettős nevezéktan

Az állatok sokaságában csak úgy sikerülhet eligazodnunk, ha rendszerbe foglalunk és tudományos névvel látunk el minden egyes fajt. Ezekre a nevekre a holt görög és latin nyelvet használták fel a zoológia szakemberei; ezek előnye az is, hogy nem változnak. Nem úgy, mint például a nemzeti nyelvek, akár a mi magyar nyelvünk! Ha arra gondolunk, mennyi új szó kerül folyamatosan anyanyelvünkbe, az élő nyelv milyen változásokon megy keresztül, beláthatjuk, hogy nagyapáink sokszor meg sem értenék beszédünket. A szókincs változásával ma már aligha tarthat lépést az ismereteit sokkal előbb, más korszakban szerző ember. Különösen korunkban kerül számtalan idegen szó a magyarba. Hogy ez a jelenség mennyiben természetes, mennyire veszélyes, hogyan hasonlítható a korábbi idők szókölcsönzési gyakorlatához, meddig egészséges folyamat, mettől nyelvromlás, mikor csak egyszerű nyelvi igénytelenség vagy divatjelenség, esetleg lustaság, nagyképszerűség, abban különféle, egymásnak gyakran ellentmondó nézetek, nyelvművelési megfontolások, nyelvtörténeti, művelődéstörténeti, sőt ma már politikai vélemények csapnak össze.

A zoológiai latin mesterséges nyelvrendszer, hagyományos gyökerei a reneszánsz kor és az azt követő évszázadok újlatinjába, illetve a középlelatinba (500–1500) nyúlnak vissza. Ennek a nemzetek fölötti kommunikációs szisztémának az alapja végső soron a Római Birodalom írott nyelve.

Az állatrendszertan az állatok rendszerezésével foglalkozó tudomány. Két részterülete a zooszisztematika, amely az evolúciós rokonsági viszonyok feltárásával és a csoportképzés kérdéseivel foglalkozó tudomány, az állatvilág tudományos rendszerezése; valamint a zoo-

taxonómia, amely a ma létező és kihalt állatfajok leírásával (descriptio) és nevezéktanával (nómenklátúra) foglalkozó biológiai segédtudomány, legszűkebb értelemben a zooszisztematika segédtudománya.

Az állatvilág tudományos rendszertanában – jelenlegi ismereteink szerint – a zootaxonómia által elsődlegesen leírt és elnevezett taxonómiai fajok száma kb. 1,9 millió. Ezek legnagyobb részéről érdemi tudományos ismerettel nem rendelkezünk a nevezéktani szempontból fontos fajleírásukon kívül. Az állatvilág felosztása a hagyományos rendszertanban morfológiai jellegek alapján történt. A külsődleges jegyek alapján felállított több kategória az állatvilág számos törzse.

Az állatok rendszerezésének története tekintélyes múltra tekinthet vissza. Az első tudományos rendszerező az ókorban Arisztotelész (Kr. e. IV. század) volt. Két csoportot állított össze, a pirosvérű állatokét (emlősök, madarak, kétélűek-hüllők, cetek, halak) és a vértelen állatokét (puhatestűek, rovarok, férgek, héjas állatok). Gyakorlatilag tehát a gerinceseket és a gerincteleneket különítette el, ezzel jelentősen megelőzve korát. Később a rómaiaktól a középkor végéig ennél sokkal kezdetlegesebb rendszerezést tanítottak (főként Pliniusra hivatkozva), egyszerűen szárazföldi, vízi és repülő állatokat különítettek el. Conrad Gessner (1563) betűrendbe csoportosította az állatvilág egyedeit. Carl von Linné (1707–1778) a csoportok egymás alá rendelésének elvét vallotta (*Systema Naturae*. 1758: osztályok, rendek, nemek, fajok).

A rendszerezés legalapvetőbb kategóriája a faj. Az első tudományos igényű definíciót valószínűleg Cuvier állította fel: eszerint a faj azon egyedek összessége, amelyeknek lényeges bélyegei egyezők, közös őstől származnak, s termékeny utódokat hoznak létre. A mai meghatározás egyszerűbb és pontosabb: a faj azon populációk összessége, amelyek genetikailag elszigeteltek más fajoktól. Azaz genetikai információ csak a fajon belül cserélődhet ki és élhet tovább.

Csak Linné könyvének megjelenésével jött létre egy olyan rendszer, amely az állatok áttekinthetőségét, rendszerbe foglalását és – a binominális nómenklátúra, azaz a kettős nevezéktan segítségével – a nemek és fajok pontos jellemzését és félreérthetetlen megnevezését lehetővé tette. Sajnos azonban Linné előítélettel viseltetett a mikroszkóp iránt, valamint azt a tételt állította fel, hogy „annyi fajt számlálunk, ahány különböző alak eredetileg teremtetett.” Ezzel kimondta a fajok állandóságát s a fajok teremtésével a csodát tette a tudomány részévé. Erasmus Darwin (1731–1802) volt az első „darwinista” (1794: *Zoonomia or Laws of Organic Life*). Véleménye szerint közös ősből fejlődtek ki a különböző fajok. A fejlődést külső körülmények, szükséglet és célszerűség határozza meg. A környezet irányítja az alkalmazkodást, következménye az egyes tulajdonságok tökéletesedése.

Charles Darwin (1809–1882) szerint (1859: A fajok eredete) természetes kiválasztás útján (a létért való küzdelemben) előnyhöz jutott fajok fennmaradásáról van szó. Fő művének keletkezéstörténeti dátumai: 1842-ben feljegyzéseket készít *Varieties and Species* címmel. 1844-ben születik egy később „első vázlat” néven ismertté vált kézirat. 1859-ben jelenik meg *On The Origin of Species by Means of Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (A fajok természetes kiválasztással való eredete, avagy a sikeres fajok fennmaradása a létért folyó küzdelemben). E korszakalkotó munkája, az okszerűsége alapuló természetes fejlődés elve foglalta el a dogma helyét. A modern állattan ezután két fő irányba indult el: a morfológiai (alaktani) és a fiziológiai (élettani) kutatások irányába.

A biológiában a fajok mindegyike tudományos nevet visel, amelyet latin névnek, illetve rendszertani névnek is szoktak nevezni. A fajok tudományos nevei két szóból álló, kettős vagy binominális nevek. Az ilyen nevek (binómenek) rendszerét kettős nevezéktannak (binominális

nómenklatúrának) is nevezik. Az állatfajok latin szaknyelvi neveinél előfordulhat tautonímia, azaz lehet megegyező az első és a második tag (pl. *Lynx lynx* 'hiúz'). Sokszor személynév áll a tudományos névben, pl. a fekete neonhal '*Hyphessobrycon herbertaxelrodi*' fajneve a neves amerikai akvarista, Herbert Axelrod nevét örökíti meg.

Linné korát megelőzően az azonos élőlénynevek különböző, illetve még inkább a különböző nevek azonos értelme, a jelentéstani zűrzavar (a szemantikai káosz) jelentette az egyik legnagyobb gondot, akadályozta leginkább a haladást. A modern állatrendszertan kezdetének Linné könyvének 1758. évi kiadása tekinthető, ebben az első, ma is elfogadott Linné-féle binominális állatnevek és diagnózisok szerepelnek. Az élőlények rendszerezése során Linné érdeme, hogy a tudósok körében megszüntette, kizárta a többnevűséget és bevezette a kettős nevezéktant, amit a növényekre 1742-ben, az állatokra pedig 1758-tól kezdett alkalmazni. Linné állattani munkásságát illetően igen fontos, hogy amikor Artedivel felosztották egymás között a rendszerezendő élővilágot, az állatvilág főként Artedi feladata lett. Artedi halálával azonban a teljes élővilág „Linnére maradt”. (Elsőként még Hollandiában befejezte, és kiadta barátjának a halakról írott monográfiáját.) Szabó T. Attila megállapítása szerint Linné már lappföldi útja során alapos zoológiai kutatómunkát is végzett. Eredményeit kötetekben közölte. 1746-ban a *Fauna Suedica* (Svédország állatvilága) már címében elsőként tartalmazza az állatvilág megjelölésére a Linné által javasolt *fauna* fogalmat (mely a latin/görög mitológiában a csordák istenének tekintett Faunus lányára, Faunára utal).

A zootaxonómia fontosabb rendszertani kategóriái, a nagyobbaktól az alsóbb kategóriáig haladva: Birodalom – Ország – Alország – Törzs (phylum) – Altörzs (subphylum) – Osztály (classis) – Alosztály (subclassis) – Rend (Ordo) – Alrend (subordo) – Öregcsalád (superfamilia) – Család (familia) – Alcsalád (subfamilia) – Nemzetség (tribus) – Öregnem (subtribus) – Nem (genus) – Faj (species) – Alfaj (subspecies).

Az állatrendszertanban használt taxonnevek általában latin, ógörög vagy más eredetű szavakból, de többé-kevésbé a latin nyelv szabályaihoz igazodva képzettek, a fajneveknek és a kategóriák taxonneveinek latin vagy latinositott formában kell állniuk. A taxonnevek általában egy szóból állnak, kivétel a faj (species) neve, amely egy jelzett szóból (főnév) és jelzőből (melléknév) áll (kéttagú tudományos név vagy binómen). Az alfaj (subspecies) neve pedig egy főnévből és két melléknévből áll (háromtagú tudományos név vagy trinómen). A taxonómiai neveket a faji és alfaji mellékek kivételével nagybetűvel írják, ha ókori és középkori latintól eltérően a faji és alfaji jelzőket akkor is kisbetűvel írják, ha azokat tulajdonnevekből képezték. A taxonómiai nevek szerves része lehet (és a szövegben gyakran fel is tüntetett) az adott nevet először leíró személyre való hivatkozás. Ez a hivatkozás úgy történik, hogy a faj neve után feltüntetik a szerző vezetéknévét vagy annak rövidítését és az első leírás évszámát.

A mai tudományos nevezéktan követelményei azt írják elő, hogy az elnevezések egységesek, érthetőek legyenek. Éppen ezért választották a tudósok a latint, a tudomány régi nyelvét, amely ma már nem változó nyelv. Nem szükséges persze, hogy a tudományos elnevezések kivétel nélkül a latin nyelv szókincséből származzanak, más nyelvek szavait is felhasználhatja nevezéktanában a természettudomány, de latin vagy legalábbis latinizált írásmóddal. Rendkívül fontos továbbá, hogy ugyanazt az elnevezést ne kaphassa meg a jövőben egy másik faj. (Ugyanakkor elképzelhető, és a gyakorlatban nemegyszer elő is fordul, hogy valamelyik állatfaj azonos nevet kap egy-egy növényfajjal.)

A tudományos nómenklatúrának természetesen csak akkor van értelme, ha egységes, ha nemzetközi, ha a Föld különféle nyelvet beszélő népei, a szaktudomány művelői (és a zoológusokon kívül az erdészek, mezőgazdászok, kereskedők, vadászok stb.) minden kontinensen, minden országban kötelezően használják, a neveket elismerik. A nevek jelentése idővel ne

változzék meg, a névátvitel lehetőségét zárják ki; az állandóság követelményét vegyék komolyan. Léteznek összetett nevek is, melyek egy görög és egy latin részből állnak. A fajnevek melléknevek, tulajdonságot jelölő szavak. Az állat vagy egyes részeinek alakjára, formájára, nagyságára, színére utalnak, előfordulási helyét pontosítják, az emberek vagy az állatok számára jelentkező hasznosságát vagy veszélyét, károságát hangsúlyozzák. Fajnévként nem csak egyszerű melléknevek, hanem szóképzéssel vagy szóösszetétellel kapott szavak is használatosak.

Megesik, hogy egy-egy faj esetében többféle tudományos névvel is találkozunk. Ennek egyrészt az az oka, hogy ha egy fajt az egyik nemből egy másikba sorolnak át, tudományos nevének első szava (genusnév) ennek megfelelően megváltozik. Ha egy fajnak több tudományos nevet is adtak, az elsőbbségi szabály dönt, azaz a különféle szinonimák közül a nemzetközi nevezéktani kódexekben foglalt feltételeknek megfelelően a legkorábbi nevet használják. Bizonyos esetekben egy-egy faj szinonim nevei elfogadhatóak, ezért fordulhat elő az, hogy más-más szerzők más-más neveket használnak.

Gyakran szerepelnek a fajok tudományos neveiben személynevek is. A faj leírója ezzel általában egy jeles pályatársának, köztisztviselőnek álló személynek vagy a faj felfedezésében és leírásában szerepet játszó munkatársának állít emléket.

Linné óta a fajok tudományos neveinek felépítése tehát a generikus (genus proximum) és specifikus (differentia specifica) logikai elvnek felel meg, egyben utal az adott faj rendszertani helyére is. A kettős nevet alkotó első szó az állatrendszertanban a generikus név (nemi elnevezés), amely azt a nemet adja meg, ahová az adott faj tartozik. A kettős nevet alkotó második szó a specifikus (faji) megkülönböztető név, amely megkülönbözteti az adott fajt a nem többi fajtától.

A Nemzetközi Zoológiai Nevezéktani Bizottság (International Commission on Zoological Nomenclature, ICZN) feladata „az állandóság és érzékenység fenntartása az állatok tudományos elnevezésével kapcsolatban”. 1895-ben alapították, jelenleg 28 tagja van 20 országból, főként aktív zoológiai taxonómusok. A Bizottság támogatja a zoológiai közösséget „az állatok tudományos elnevezéseinek létrehozásában, és a helyes használatukkal kapcsolatos információk terjesztésében”. Az ICZN jelenteti meg a hivatalos szabályokat tartalmazó (röviden „A Kódex” néven is ismert) Zoológiai Nevezéktan Nemzetközi Kódexét, amely „egyetemesen elfogadott irányelv valamennyi állatnak tekintett élőlény tudományos nevének használatához”. A Bizottság emellett döntőbíróként szabályokat alkot, ezek megjelentetésére szolgál a Zoológiai Nevezéktan Közleménye (Bulletin of Zoological Nomenclature). A ZooBank az ismert állatfajok tudományos neveinek hivatalos nyilvántartása, amely 2006. augusztus 10-e óta érhető el.

Állatneveink tulajdonnevekben

Az állatnevek egy része tulajdonnévvé vált, földrajzi, illetve személynévvé alakult át. Egy-egy állatfaj megnevezésének indítéka lehet az élő- vagy származási hely, ugyanakkor állatnevek gyakran adtak közszei alapot földrajzi helymegjelöléseknek, határneveknek: dűlőnévnek, dombnak, hegynek, tónak, folyónak, településnévnek. Az egyik állat tömeges jelenlétével, illetve a szomszédos területről való hiányával, a másik ritka előfordulásával, egyszeri megjelenésével jut névalkotó szerephez. De a paraszti gazdálkodásban betöltött szerepe révén is válhat helynévi elemmé. A helynévképzésben szinte minden lehetőséget felhasználnak egy-egy név megalkotásához: a szótóttól akár a három, négy tagból álló szerkezetekig minden megtalálható. A képzők, jelek, ragok, névutós, melléknévi igeneves szerkezetek, szintagmatikus

változatok köréből jönnek létre a helynevek. Földrajzi nevekkal foglalkozó tanulmányok igazolják, hogy alföldi területen elsősorban tenyésztett állat adja a legtöbb állatneves helynév alapját.

Helynévvé alakulhat metonimikus névadással a puszta állatnév, de kaphatnak ezek a lexémák valamilyen képzőelemet is. Állatnévi lexémát tartalmazó tekintélyes számú -s képzős név (pl. *Nadályos, Csókás, Hódos, Gerényes, Kígyós, Kárászos, Ludas, Varjas*) mellett a -d képző is járulhatott állatnévi alapszóhoz (*Füred, Disznód, Tinód, Keselyűsd*). Összekapcsolódhatnak továbbá valamely más lexémával is: *Béka-tó, Nadályos-tó, Bagolykő, Sólyomkő, Csókakő, Farkaskő, Rákos-patak, Ökörmező, Kányahegy, Ölyvesbérc, Medvefő, Ravaszml, Ravaszlik, Hollókő* helynevek.

Növények neveivel képzett jó néhány állatnevünk (illetve fordítva, egész sor, több száz növénynevünk alapja állatnév). Növénynévvel alkotott állatnevünk pl. a *gabonamolyp, szőlőrigó, fűponta, nádírigó, nádi tücsökmadár, sáfrányharkály, borsózsizsik, levelibéka, szőlőtetű, rózsás gödény, mandarinréce, fenyvescinege, fenyőmadár, fapoloska, rózsás flamingó, nádiposzáta, fakopáncs, káposztalepke, rózsa-gubacsdarázs, fenyőszű, fenyőszajkó, farkasalmalepke, citrombillegető, füzi, nádi sármány, kőrishogár, cserszajkó, szilvaorrú keszeg, nádi farkas, meggyvágó, gyümölcsgalamb, citrom sármány, fenyőrigó, gabonasilkó* stb.

Valaha különösen sok volt az állati eredetű személynév (keresztnév). Halászoknak halneveket, vadászoknak erdei állatok neveit gyakorta adták a régiségben. Keresztnevből is származnak állatnevek. A köznevesült keresztnevek viszonylag kis csoportja az állatnévként használt keresztneveké. A legismertebb keresztnévi elemet tartalmazó állatnév valószínűleg a *katicabogáron, szentjánosbogáron* kívül a *mátyás* vagy *mátyásmadár, kékmátyás, matyi, matyimadár*. A keresztnévi elemet tartalmazó állatnevek egy része csak alapnévként köznevesült, pl. *ágnesmadár* 'harkály' (ÚMTsz.), *bödebence* 'katicabogár' (uo.), *bálinthal* 'balin' (népetimológia/uo.), *bertalan* 'számár' (Nyr. 8), *bence* 'nyúl' (uo.), *györgyedeák* 'töviszúró gébics' (OrmSz.), *máté* 'medve' (MNy. 32.), *mici* 'patkány' (uo.), *sándor ökre* 'valamilyen madár' (uo.), *szentpéter-agara* 'medve' (MTsz.). Előfordul, hogy alap- és becézett formában is köznevesül a keresztnév, pl. *györgy* 'hízó disznó' (uo.), *gyuri* 'kakas' (uo.), *gyuri* 'kistermetű disznó' (uo.), *ilona* 'apró, zsíros húsú hal' (uo.), *katicibéka* 'békafajta' (uo.), *marcihal* 'márna' (MNy. 32), *nagymarci* 'ua.' (MTsz.), *büdösmárton* 'mezei poloska' (ÚMTsz.), *matyi* 'olyan kakas, aminek a kiherélése nem sikerült teljesen' (SzegSz.), *petikehal* 'Rhoderus amarus, halfajta' (MTsz.), *péter* 'vércse' (SzegSz.), *kispéter* 'vadgalambfajta' (ÚMTsz.), *fűskati* 'futrinka' (uo.), *kata* 'varjú' (MNy. 32). Csak utótagként szereplő keresztnév: *görözdönfutó máriska* 'macska' (uo.), *szarkagábor* 'töviszúró gébics' (OrmSz.), *büdös margit* 'mezei poloska' (ÚMTsz.).

A ragadványnevek között külső tulajdonság alapján kap nevet a *büdös ember (görény)*, a *fürge (szöcske, fűrj)*, a *hosszú nyakú (zsiráf)*, a *hosszú lábú (gém, gázlómadár)*, a *sovány (keszeg, agár)*. Fejformára utaló a *busa*, termetre a *gazella, tehén*, az orr alakjára a *sasorrú*, erejére a *medve, bika*, éles szemére a *sas-, sólyomszemű*. Belső tulajdonságokra, természetre utal az *ökör, hatökör, számár, csacsi* 'buta', *róka* 'ravasz', *nyúl* 'félénk', *lajhár* 'lassú', *majom, szajkó* 'utánzó', *szarka* 'tolvaj', *disznó* 'mocskos, csámcsogó, trágár', *marha* 'ostoba', *bárány* 'ártatlan', *birka, őz* 'szelíd, béketűrő', *liba, tyúk* 'buta', *páva* 'piperkőc', *öszvér* 'teherbíró', *hiéna, cápa* 'ragadozó', *oroszlán* 'bátor', *hörcsög* 'irigy, gyűjtögető' stb. Állatneves összetételekkel, jelzői előtaggal, főnévi jelzővel fejezünk ki jellemző tulajdonságot: *kutyahúség, majomszeretet, macskahajlékonyság, pulykatermesztet, pulykaméreg, tehénforma, bivalyerős, egérszürke, keselyűtermesztet, zebracsíkos, tigriscsíkos, nyúlshájú, farkaséhes, hollófekete, zsiráfnyakú, gémlábú, elefántlábú, darulábú, bagolyszemű, libanyakú, galambszürke, galambősz, lúdtalpú, karvalyorrú, kappanhangú* stb.

Számos betegségnevünk állatnévi eredetű, pl. *farkasseb* 'rosszindulatú fekélyes bőrbetegség' (R. 1508: farkasnak sebeuel), *farkasvar* 'sárgaság' (TESz.), *béka* 'nyelv alatti daganat' (R. 1577 k.: dagadas lezen, kÿth Bekanak hÿnak /ArsMed./), *torokgyík* 'diftéria' (R. 1489: thorokgyík /MNY. 70/, továbbá *borzláb* 'lóbetegség', *disznóhimlő*, *bárányhimlő*, *halhólyag* 'a szarvasmarha nyelvén jelentkező betegség' vagy *farkastorok*, *farkasvakság*, *nyúlszáj*, *rák*, *tyúkszem*, *farkashályog*, *bőrfarkas*, *disznószaka*, *farkasfene*, *fogszű*, *lúdtalp*, *marhakór*, *sza-márkőhögés*, *madár-*, *sertésinfluenza* stb.

Állatnevek helyesírása

A latin szaknyelvi nevek esetében a különböző eredetű szavakat is latinként kezelik, latin végződésekkel látják el, a latinétól idegen betűket kicserélik (pl. görög *k* > latin *c*). Ez érvényes a természettudományokra általában, és így a zoológiára is.

A személynév ugyancsak latinosított formában, legtöbbször birtokos esetben (genitívus) szerepel. Az *-ius* végződéssel latinosított személyniveknél a birtokos eset kettős „i” betűt (*-ii*) eredményez a szó végén. Eltérések, kivételek lehetnek, különösen így van ez a latinul ragozott ógörög szavaknál (pl. a második declinatio szerint ragozott *-eus* végű neveknel egyes szám genitívusban *-i* helyett *-os* állhat, amely a görög ragozás maradványa).

Az állatrendszertanban a fajok latin szaknyelvi binominális neve kéttagú, a generikus és a specifikus névből álló binómen. A két tagot, a nemi nevet és a faji jelzőt a latin nyelvtani szabályok szerint kell egyeztetni. Így ha a második tag latin melléknév, akkor a végződése az első tag nyelvtani neméhez illeszkedik. A latin szaknyelvi fajnevek első tagja mindig nagy kezdőbetűvel írandó, a második mindig kicsivel. Kis kezdőbetűvel kell írni az alfajokra vonatkozó harmadik nevet is, viszont a fajok feletti rendszertani kategóriák tudományos nevei mindig nagy kezdőbetűvel írandók.

A magyar taxonnevek helyesírásában a fő kérdéskör a faji jelző és a nemi név egybe- vagy különírásának témája, egyes esetekben a kötőjeles írásmód. A megfelelő helyesírás eldöntése nemcsak nyelvi, hanem rendszertani kérdés is, hiszen a helyes írásmódot nem csupán a faji jelző nyelvtani tulajdonságai, szófaja befolyásolják. Szükséges a kérdéses taxon rendszertani besorolására is figyelemmel lenni. Az jelenti a legfőbb gondot, a melléknévi jelzős szókapcsolatok vagy szóösszetételek írása azért nehéz, mert az egybeírás szabályait a hagyományos írásmód megzavarhatja. Természetesen az azonos tagokból álló külön-, illetve egybeírt alakok között jelentéskülönbség van (pl. *vadmacska* | *vad macska*, *vakvarjú* | *vak varjú*, *óriáskígyó* | *óriás kígyó*, *törpeharcsa* | *törpe harcsa*).

Az állatfajnevek helyesírásáról több mértékadó szabályzatot is megfogalmaztak. Az Osiris Kiadónál megjelent Helyesírás című kötet szerzői is ezeket vették alapul, megtalálhatók a bibliográfiai jegyzékben, a Magyar helyesírási szótárban ezeknek zöme nem szerepel.

Korábbi összefoglalások:

MTA Zoológiai Bizottsága 1959. *A magyar állatnevek helyesírási szabályai*. Állattani Közlemények 47: 17–26. (Az alaptervezetet készítette: Dudich Endre.)

A magyar állatnevek helyesírási szabályai. (Közzétette az MTA Zoológiai Bizottsága.) In Timkó György (szerk.): *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Bp. 1971.

Újabbak:

GOZMÁNY LÁSZLÓ 1994. *A magyar állatnevek helyesírási szabályai*. *Folia Entomologica Hungarica* – *Rovartani Közlemények*, 55. 429–445.

- HADARICS TIBOR 2005. A magyar madárnevek helyesírása. Békászó sas, fekete rigó és társaik. *Madártávlat* 12. 5., p. 23–25.
- MAGYAR GÁBOR–HADARICS TIBOR et al.: *A Föld madarainak magyar nevei*. Struthioniformes–Charadriiformes. 2004.
- JÁVORKA L.–FÁBIÁN P.–HÖNYI E. (szerk.) 1995/2000. Az állatfajnevek helyesírása. Állattenyésztés és Takarmányozás, 44. 465–470. = *Acta Agraria Kaposváriensis*, 4. 82–86.
- KORSÓS ZOLTÁN 1997. Mérges-e a mérgeskígyó? *Magyar Tudomány* 750–751.
- KORSÓS ZOLTÁN 2002. Szürke gém, üstökögém, törpegém. Az állatok magyar nevei. In: Surányi D.–Korsós Z. (szerk.): *XXIV. Vándorgyűlés. Előadások összefoglalói*. Bp. 109–112.
- SIMON LÁSZLÓ: A magyar állatfajnevek helyesírása (Nyr. 2004/3.). Ez utóbbi tanulmányt megelőzte a szerzőnek 2002-ben A zoológiai szaknyelv nevezéktani és helyesírási problémái. A bantu réce, a tasmán albatrosz és a Bering-sírály címmel benyújtott szakdolgozata (ELTE BTK, Mai Magyar Nyelvi Tanszék).

A mindinkább szaporodó névalkotasokkal egyre nagyobb az állatfajneveink körüli helyesírási tanácstalanság. A magyar állatfajnevekre mindig is jellemző volt az ingadozó írásmód (*törpesólyom* helyett *törpe sólyom*, *óriáspekari* helyett *óriás pekari* stb.). Simon László szerint (Nyr. 2004/3) nem a többek által javasolt egybeírt változatot kellett volna rögzíteni – még ha esetleg elterjedtebb, gyakoribb is –, hanem a magyar helyesírás szabályainak ugyanúgy megfeleltethető, két szóból álló, amely tökéletesen leképezi a tudományos név két eleme, a nomen specificum és a nomen genericum alkotta struktúráját. Szakmai szövegekben azonban általában nem a szakmai helyesírást követik, hanem az AkH.-t. Az érhető tetten, hogy a Gozmány-féle szabályzat helyett inkább az AkH. 11 alapján dolgoznak a szakemberek. (Jó példa erre az, hogy kilenc szakmunka a sodrómolyfélék nyolc névváltozatát használja. Vagyis a lepkészetben, éppen Gozmány legszűkebb szakterületén nemigen törődnek az ő nyelvészeti iránymutatásával.) A Dudich-féle és a Gozmány-féle szabályozás leginkább a *házi* jelző írásában inkompatibilis: noha teljesen más a különírás-egybeírás elvi alapja a két szabályzatban, gyakorlatilag szinte kivétel nélkül mégis az történt, hogy a korábban egybeírtat újabban külön kell írni, a korábban különírtat egybe. Dudich szerint a 'ház körül élő' jelentésű *házi* különírandó, a 'háziasított, domesztikált' jelentésű pedig egybe. Gozmány viszont az általános elveket alkalmazza, nála faji jelzőként a *házi* írandó külön, és a nem ilyen egybe, tehát a *házi nyúl* a nyúl nembe tartozik, tehát különírandó, míg a *házilégy* nem a légy nembe tartozik, ezért egybeírandó.

Sokak szerint az érvényes állatnévi szabályozások és szójegyzékek írásmódjához célszerű igazodni, támpontot továbbra is a szótárak nyújtanak, szaknyelvi helyesírási kérdésekben a szaknyelvi szótárak. Lássuk tehát, mire megyünk a szótárak anyagával, hiszen a legjobb a kérdéses szavakat, szerkezeteket a szótárakban ellenőrizni. Azonban a legtöbb nem is szerepel bennük (ebben az esetben csak a szaknyelvi helyesírás lehet irányadó?). Ám ha meg is találjuk valamelyik szótárban, baj van a hitelességgel. Két mértékadó szótárunk, a Magyar helyesírási szótár, illetve az Osiris Helyesírás ellentmondásosságára példa az alábbi pár következetlenség:

MHSz.	OH.
Szóalak lapszám.	Szóalak lapszám.
<i>barnamedve</i> 43.	<i>barna medve</i> 486.
<i>éti csiga</i> 142.	<i>éticsiga</i> 670.
<i>feketerigó</i> 153.	<i>fekete rigó</i> 690.
<i>házigalamb</i> 215.	<i>házi galamb</i> 798.

házinyúl 215.   *házi nyúl* 799.
keresztes pók 275. 422.   *keresztespók* 908.
meztelen csiga 355.   *meztelencsiga* 1064.

Tehát a *barna + medve*, a *fekete + rigó* stb. a két mérvadó szótárban különböző írással szerepel. A *laposkeszeg* csak az Osiris Helyesírásban található meg, de különírvá. Viszont a *keszeg* nem generikus név, indokolatlan a különírás. Szegi Ádám is írt az eltérésekről a két helyesírási szótár állománya között (Tessék választani! /Édes Anyanyelvünk 2008. június/). Ugyanebben a folyóiratban Dede Éva már korábban (2007/3) tárgyalta az eltéréseket. Ugyanakkor a lexikonok önmagukkal is ellentmondásosak. Az internetes forrásokban pedig egyre nagyobb gondot okoz a helyes taxonnevek megtalálása. Általában fordítással keletkeznek a szócikkek, sajnos gyakorlatilag mindenki azt ír az egyes honlapokon, amit akar, szakmai és helyesírási ellenőrzés nélkül. Igen sok új, bizonytalan hitelességű, rossz helyesírású állatnevet alkotnak. A névadás változatos, a kettős nevezéktan következetes magyar nyelvű alkalmazásának figyelmen kívül hagyásával. Még a Wikipédián olvasható szócikkek sem mentesek nevezéktani következetlenségektől, a nevek helyesírása ugyancsak egyetlen.

Simon szerint a genusnevek egybeírásának hatására még gyakori és ismert fajnevekkel is gyakran találkozhatunk „helytelen formában”: így lesz a *barna medve* (Ursus arctos) **barnamedve*, a *fekete rigó* (Turdus merula) **feketerigó*, a *vörös vércse* (Falco tinnunculus) **vörösvércse* vagy a *szürke gém* (Ardea cinerea) **szürkegém* (vö. Korsós 1997; 2002). Mindennek természetes következménye az ingadozó írásmód, a külön- vagy egybeírás körüli nagyfokú bizonytalanság. Mivel más bizottságok döntenek a szakmai és az általános helyesírási szóanyagról, sok problémát okoz az eltérés a mérvadónak számító helyesírási kiadványok között. A szaknyelvi és a köznyelvi helyesírás gyakorta eltér egymástól (vö. <http://www.e-nyelv.hu/2010-06-08/hasznalt-suzuki-vasar-fekete-rigo-es-sargarigo/>). Szakmai szövegben a szaknyelvi, mindennapi szövegben pedig a helyesírási szabályzat megszabta helyesírást igyekeznek követni.

Sajnos egyes szabályzatokban több a kivétel, mint a szabálynak megfelelő alak. Lehetséges, hogy a Gozmány-féle, a nemi névvel kötelezően egybeírandó faji jelzők rendjének alapvető átdolgozására volna szükség Simon László értékes észrevételeit figyelembe véve (anyagneves faji jelző *lréz-*, *gyémánt-* stb./, szín, méret, alak, valamint egyéb tulajdonság jelölésére szolgáló jelzők *fehér*, *tarka*, *kis*, *óriás*, *hegyes*, *sarlós* stb./, életmódra, illetve rendszeres tevékenységre utaló szavak *lremete*, *vándor*, *csörgő* stb./ kérdésköre). Nem jó gyakorlat az, hogy ha megjelenik egy publikáció az állatnevek helyesírásáról, akkor annak elsőbbsége van az eddigi szabályzatokkal, illetve az általános nyelvtani szabályokkal szemben. Egy Nyelvtudományi Intézeti állásfoglalás szerint a szakmabeliek műveinek elsőbbséget kell adni az általános nyelvtani szabályokkal szemben.

Nyilvánvalóan a szakmai nyelvhasználat a magyarázata a *fekete rigó* és a *sárgarigó* eltérő írásmódjának. A *fekete rigó* az állatnevekre vonatkozó érvényes akadémiai szabályok szerint azért különírandó, mert a faji jelzőt az egyszerű vagy összetett nemi névtől általában különírjuk, ha a faji jelző egyelemű vagy összetett melléknév (*búbos vöcsök*, *nagy kócsag*) vagy melléknévi igenév (*csörgő réce*, *békászó sas*), miközben az MHSz. legújabb kiadásában e fajnév egybeírva – *feketerigó* – szerepel, mivel a 107. b) pont szerint a minőségjelzős összetételeket egybeírjuk, ha az összetétel együttes jelentése más, mint az előtag és az utótag jelentésének egyszerű összegzése (azaz nem egy fekete színű rigó, hanem a feketerigó faj). Tulajdonképpen a legtöbb fajnév olyan összetétel (a faji jelző és a nemi név együttese), amelynek többletjelentése van. A *vízirigó*, a *kövirigó* vagy a *sárgarigó* nevekből, egybeírásukból

mindjárt következtethetünk arra, hogy e fajok nem a rigó (*Turdus*) nembe tartoznak (valójában a *vízirigó* és a *sárgarigó* még csak nem is a rigófélék családjába), ugyanakkor a *függőcinege* vagy a *barkóscinege* nevek egybeírása arra mutat, hogy ezek nem a cinege (*Parus*) nembe tartoznak (tulajdonképpen nem is a cinegefélék családjának a tagjai), viszont a *széncinege* vagy a *barátcinege* név esetében ez nem látszik. A récefélék vagy a pacsirtafélék között ugyancsak vannak olyan nemek, amelyek önállósága, a többitől való különbözősége egybeírt jelzős nemi név használatával nyilvánvaló (*üstökösréce* 'Netta', *pehelyréce* 'Somateria'; illetve *bozótpacsirta* 'Mirafrá', *fülespacsirta* 'Eremophila'). Fordított eset is előfordulhat, azaz egy genuson belül többféle magyar nemi név is lehet. Például a *Falco* nemben a magyar nyelv a kisebb termetű fajokat vércsének, a nagyobb termetűeket sólyomnak nevezi (Hadarics 2005).

Az erdélyi Magyar helyesírási szótár (Bukarest, 1978) szabályzati részének két idevonatkozó szabálya kimondja, hogy a két egyszerű szóból alakult összetételt mindig egybeírjuk, valamint a minősítő jelzőül használt melléknevet egybeírjuk a főnévvel, ha a két szó állandó kapcsolattá, tulajdonságjelzős összetétellé válik. Ennek megfelelően vették fel a szótári részbe az összetett állatneveket, és ezekből is látszik, hogy a köznyelvvel vonatkozó helyesírási szabályok a szaknyelvben nem feltétlenül irányadók. Sok logikusan írt terminus mégis helytelen rendszertani szempontból. Míg az *aranyhal*, *ezüstróka*, *dunnalúd*, *császármadár*, *csörgőkígyó*, *mátyásmadár*, *fülesbagoly*, *remeterák*, *köviringó*, *viharmadár*, *vörösbegy*, *sárgarigó* stb. helyesen szerepel, a *feketerigó*, *barnamedve*, *mezeiegér*, *füstifecske*, *mezeinyúl*, *kékvércse*, *kékróka* stb. már helytelenül áll egybeírva. Ugyanakkor különírták – helyesen – a *parti lile*, *réti farkas*, *szirti sas* neveket, de már a *sarlós fecske*, *réti sas* fajnév egybeírandó.

A különösen problematikus egybe-, illetve különíráshoz azt emeljük ki, hogy írjuk egybe a nemi neveket, valamint a faji jelző nélküli fajneveket (pl. *siketfajd*). Amennyiben a binominális fajneveknél – állatneveknél általában az utótag – generikus név, a faji jelzővel különírjuk (pl. *fekete rigó* 'Turdus l..!'; de *sárgarigó* 'Oriolus l..!') vagy pl. *barna medve* 'Ursus l..!'; de *ajakosmedve* 'Melursus l..!'). Ez alól csak olyan indokolt esetben tegyünk kivételt, amikor a nyelvben már régóta megszokott formában használatos a név (pl. *jegesmedve* 'Ursus l..!'). Egybeírandó a fajnév tehát akkor, ha a magyar név névvel más nembe tartozó állatot jelöltek. Valamint akkor is, ha az utótag nem nemi név (pl. *gyík*, *keszeg*). Ugyancsak egybe kell írunk a faji jelzőt és a nemi nevet, ha a faji jelző főnév (*barátréce*, *barázdabillegető*).

Írjuk azonban külön a melléknévi faji jelzős főneveket. Azaz a faji jelző és a nemi név két szó, ha a faji jelző melléknév (*búbos vöcsök*, *barna varangy*) vagy melléknévi igenév (*csörgő réce*, *ragadozó őn*). A kétszavas nevezéktannak megfelelően az összetett faji jelzőt akkor is egybeírjuk, ha egyébként a köznyelvi helyesírás szabályai szerint külön kellene írni (*piroslábú cankó*, *küszvágó csér*). Kivétel ez alól – hogy ilyenek nélkül mégse legyen szabály – néhány hagyományos egybeírt melléknévi jelző, pl. az *arany-*, *bíbor-*, *ezüst-*, *óriás-*, *remete-*, *törpe-*, *vak-*, *vándor-* stb. faji jelzők (*középcickány*, *remeterák*, *törpekuvík*, *vakvarjú*, *vándorpatkány*). Fölvethető, hogy pl. az *arany*, *ezüst* anyagnév is, e szavakat a készülő Akadémiai nagyszótár is több [kettős] szófajúként veszi fel anyagába. Ezeknek a faji jelzőknek melléknévi és főnévi jelentése is van, a nemi névvel egybeírandók (*aranydurbins*, *ezüstpisztráng*). Az ilyen fajneveket akkor is egybeírjuk, ha a nemi név összetett szó (*óriásréttisas*, *törpevízicsibe*), csupán a hat szótagnál hosszabb többszörösen összetett neveknél kapcsoljuk a faji jelzőt kötőjellel (*óriás-sárszalonka*).

„Ha a faji jelző [...] népnév, akkor a nemi névtől általában különírjuk” (Gozmány 1994: 435). Azonban kivételként hozzászeli többek között a *zsidóhal* és a *tótsüllő* halneveket. Azaz

egy új összetétel előtagjának tekinthető a jelentésparadigma-hiányos népnév. Ez a kettő azonban nem egyenrangú terminus, a *zsidóhal* valóban egybeírandó, ám a *süllő* genusnév, tehát a *tót süllő* népnévi bővítményű minőségjelzős szókapcsolat, külön is írjuk (akár a *magyar bucót, maláj tigrist*). Végül kötőjellel tagoljuk a személynéves fajneveket (*Duméril-boa, Grant-gazella, Bonelli-füzike*). Az ilyen fajnevek nagy kezdőbetűvel írandók, kivéve, ha az összetétel már köznevesült (a köznevesülés megállapítása a szaktudomány feladata), ilyenkor a nevet kis kezdőbetűvel kezdjük, és egybeírjuk (*évahal, gergőcsuka*).

Szintén különírandók a fajon belüli jelzős elnevezések (*közép-európai örvös rigó*) és a fajtanévi jelzős szerkezetek (*cornish tyúk, kuvasz kutya*). Fajtán a tenyésztett, sokszor nemesített állatokat értjük. Minden fajtanevet kisbetűvel kezdünk, akár köznévi, akár tulajdonnévi eredetű (*tükkörponty, angol agár, szeremley tyúk, dobermann*). A teljes fajtanevekben a fajnévtől különírjuk a mellékneveket (*hortobágyi nóniusz ló*) és a főnévi jelzőket (*mangalica sertés, cigája juh*).

Természetesen lényeges, hogy a szövegben (különösen a szótörténeti részben és a nyelvjárási adatoknál szükségszerűen követett forráshű közlésmódtól eltérően) egységesen szerepeljenek állatneveink.

Állatneveink őshazakutatásokban

Igen nehéz volna az írásos emlékek előtti időkre megbízható információkkal szolgálni az állatnevekkel kapcsolatban. Ilyesmit sajnos a paleozoológiától sem várhatunk. Következtetéseket talán levonhatunk a jól ismert görög mitológia néhány fejezetéből, valószínűsíthetjük a bibliai tájak állatvilágát, hogy az ember étkezési, öltözködési és egyéb célokra állatokat használt, hasznosságukat, húsukat ismerte.

A nyelvtudomány módszereivel sem könnyű utat találni a nyelvemlékek előtti kor megbízható bemutatására, bár a különböző indogermán nyelvek hangtanilag, morfológiailag, lexikálisan is rekonstruálható ősnyelve pl. jó módszer lehet. Az így létrehozott nyelvi anyag bepillantást enged a korai nyelvek (mint az óindiai, hettita vagy mükénéi) előtti nyelvi állapotra. A mi őstörténet-kutatásunkban is igen fontosak a nyelvtudományi és a geozoológiai érvek. A hagyományos őshazaelmélet az állat- és növényföldrajz nyelvészeti alkalmazásán alapul [nyelvészeti paleontológia]: ha a rokon nyelvek szóképzetének egybevetésével az alapnyelvben feltehetőleg ismert állatok és növények neveit összeállítjuk, az állatok és növények elterjedését ismerve meghatározhatjuk a régi szálláshelyek faunáját és flóráját. A nyelvészeti paleontológia módszere szerint, ha egy nyelvcsalád nyelveiben ugyanannak az állatnak vagy növénynek az elnevezése közös eredetű, akkor feltételezhető, hogy az ősnépeség azon a területen élt, ahol az az állat vagy növény őshonos. Különböző megfontolások miatt azonban csak nagyon kevés növény- és állatnév alkalmas őshaza-meghatározásra. A nyelvészeti paleontológia alkalmazói kezdetben arra sem figyeltek, hogy az idők folyamán az éghajlat nem volt egyenletes, hidegebb és melegebb időszakok váltakoztak. Az éghajlathoz igazodott természetesen az állat- és növényvilág is.

A finnugorság régi lakóhelyét illetően már számos elmélet született. A nyelvészeti paleontológia legfontosabb feladata az őshaza lokalizálása, itt kapcsolódik az állatok és növények földrajzi elterjedésével foglalkozó életföldrajz az őstörténeti és nyelvtudományi kutatásokhoz. A holocén korra produkált is eredményeket a paleobotanika. Az őshaza helyének eldöntésében többen is segítségül hívták az állatneveket. Hajdú Péter (A magyarság kialakulásának előzményei. Bp., 1955) Sebestyén Irénnel szemben, aki éppen arra törekedett, hogy minél több finnugor eredetű állat- és növénynevet elemezzon, igyekezett leszűkíteni az őshaza meg-

határozásához felhasznált szavak körét. Főleg az állatnevek, s azon belül különösen a halnevek felhasználását tartotta félrevezetőnek, mivel a kétséget kizáróan finnugor eredetű elnevezések a mai nyelvekben más-más fajt jelölnek, tehát nem lehet tudni, hogy az alapnyelvi időszakban melyik fajhoz kötődtek, s így nem használhatók helymeghatározásra. Véleményét továbbgondolva kínálgatja az a kézenfekvő gondolat, hogy a jelentésváltozás magyarázható az egyes halfajok nagyfokú hasonlóságával, valamint a vándorló életmód mindig újuló halismeretével. Új halfajok megnevezésekor átruházták a már ismert fajneveket, esetleg egy-egy jelzővel megtoldva, megkülönböztetve. A halászatra már a XIX. század végén mint a magyarok nagy ősfoglalkozására tekintettek. Szorgos gyűjtés indult meg szinte az ország minden táján; halászati módszereket, elnevezéseket, szokásokat jegyeztek föl, halfogó eszközöket gyűjtöttek és vizsgáltak. Az összehasonlító vizsgálatok során hamarosan kiderült, hogy eredeti módszerek a halászatban csak nyomokban lelhetők föl. A halneveket illetően N. Sebestyén Irén (NyK. 49, ALH. I) és Moór Elemér (Acta Ethn. XII) próbált – részben rossz etimológiákra támaszkodva – következtetéseket levonni a régi szálláshelyekre vonatkozóan. Tanulmányosak Jankó János (A magyar halászat eredete. Budapest-Leipzig, 1900) tévedései is, akinek egybevetései ingatag nyelvi alapokon állnak. A halászati eszközök és a módszerek összehasonlító vizsgálata és az ősi foglalkozás terminológiája körében fölállított etimológiákról sorra kiderül, hogy aligha helyesek. A hibás etimológiáktól eltekintve sem lehet a legtöbb halfajnak lokalizáló értéke, hiszen elterjedtségük Eurázsiaiban rendkívül elvieszt. A magyar ősi halnévszókincs három-négy kivételtől eltekintve a vándorlás idején elveszett, a Kárpát-medencei megtelepedés és ezzel a földhöz kötődő életforma tette lehetővé újra a halászat „nagyüzemi formáit” (rekesztő halászat, csapdák kiépítése, csónakok stb.).

A halászat a magyarságnak az állattenyésztés és földművelés után fontosságban a harmadik foglalkozása volt Németh Gyula szerint. Ez a megállapítás természetesen csupán a Kaukázus vidékén és a dél-országi vizek mentén megtelepült s később a Kárpát-medencében honfoglaló magyarságra vonatkozhat. Solymos Ede megállapítása szerint (Ethn. 81) a néprajzi kutatások kezdeti szakaszában volt egy olyan statikus szemlélet, amely a népi kultúrát konzerválódott életformának tekintette, s ha talált is változásokat, azt kivételes esetnek vélte, vagy fájó szívvel állapította meg, hogy az új korszellem már a népi kultúrába is behatolt, és azt tönkreteszi. Ez a szemlélet fokozottan vonatkozott a halászatra. Herman Ottó ezt könyve (HalK.) elején mindjárt meg is fogalmazta: „...hiszen ősfoglalkozások terén a nép szívósan ragaszkodik mindenhez, ami ősi, hátha egy-egy nyom elvezet oda is, ahol az írott történelem eddig néma?”

Szembeszökő, hogy az uráli nyelvekben – szemben az indogermán nyelvekkel – közös szó van a piscis 'hal' fogalmára (vö. finn *kala*, magyar *hal* és ezek finnugor és szamojéd megfelelői). Ismeretes, hogy az uráli népek régi szálláshelyeit a folyók mentén kell keresnünk. Erre mutat e nyelveknek a vízparti életre vonatkozó gazdag szókinccse is: *láp*, *hab*, *víz*, *jó* (folyó), *tó* és a mocsári flórára vonatkozó szavak. Legközelebbi nyelvrokoinainknál a halászat megőrizte eredeti jelentőségét. Az obi-ugor népek táplálkozásában a hal a legfontosabb. Több forrás szerint a vogulok és osztjákok még a XIX. században is hordtak halbőrből készült ruhákat, cipőket. G. Novickij (Kratkoje opiszanije a narodje osztjackom, 1715) a menyhal bőrből készült ruhákról, tok és kecsége bőrből készült harisnyákról és csizmákról tudósít. (Nálunk is felhasználták a halbőrt igen sokáig a ruházatkodásban; vö. 1569: „Egy lengyel sümeg *hal bőrből* csinált” /Tört. 1901/.) Nicolaes Witsen (Nord en Ost Tartarye. Amsterdam, 1692) szintén kiemeli e vidék rendkívüli halbőségét: „három Stüber értékű sar-ért [sar: kínai dohány] húsz hatalmas tokhalat lehet tőlük venni” – írja. Kai Donner tudósítása szerint az osztjákok és szamojédok még 1912-ben is halbőrből készült, szerfölött tartós ruhákat hordtak. Arturo

Kannisto az obi-ugorok gazdasági körülményeiről úgy tájékoztatott (*Annales Academiae Scientiarum Fennicae*. Helsinki, 1932), hogy miután a földterület és a vizek az őslakóké voltak, az újonnan érkezőknek (oroszek) tőlük kellett bérleti szerződés útján jogot szerezniük a vadászatra és halászatra. Különösen értékes bérlet volt a nagyobb folyók és tavak néhány homokpadja. László Gyula idézi (*A honfoglaló magyar nép élete*. Bp., 1944) az egyik vogul éneket, amelyben a teremtő azt mondja: „mind a folyómedreknek, mind a tavaknak torkolatát zárjátok el cégével. Igémre termett fámnak hadd vegyék gyökerét, hasítsák vékonyra, fonjanak kúpvarsát ... igémre termett vízi halam maga megy bele. Hadd fonjanak nagy varsát ... fonalat készít, hálóvarsát fon belőle, vízbe bocsátja, a vízi hal maga megy bele”. Az emberiség őskorára emlékező hősi ének kiragadott részletei a régi halászeszközök keletkezésére utalnak.

Az uráli nyelvtaíalon meglévő közös állatnevek összehasonlító vizsgálata nem vezet megnyugtató eredményre őstörténeti kutatásokban. Az állatnevek változandóságuk és Eurázsia nagyjából egységes állatvilága miatt csak igen körültekintően használhatók föl az őshaza fekvésének meghatározásánál. A parentális egyezések kis száma, valamint a jelentésegyeztetések során a változások lépéseinek, láncának kimutatásánál, az eredeti jelentés rekonstruálásánál komoly nehézségek merülnek föl. Az így bizonytalanná váló etimológiák miatt is hasznosabb ma az areális nyelvészet módszereivel vizsgálgódni. A nyelvjáráskutatásban használt izoglosszák segítségével meghatározhatunk „Kárpát-medencei Sprachbund” néven egy jól körülhatárolható térséget, az így területileg és történetileg is szorosan egybekapcsolódó nyelvi ligában – legalábbis az állatneveket illetően – sokkal jelentősebb szókészletbeli hasonlóságokat lehet kimutatni, mint a rokon nyelveinkkel való összehasonlítással. Jó példa ennek bizonyítására halneveink és halászati szakszókincsünk túlnyomóan szláv eredete, de a bajjorsztrák, illetve a hazai németiség, románság nyelvi hatása is.

1893-ban jelent meg Munkácsi Bernát tanulmánya *A magyar halászat népies műnyelve* címmel, amely a halászat kutatásában nagy lépést jelentett. A magyar halászat tárgyi, néprajzi, történeti és nyelvi anyagát Herman Ottó már 1887-ben összegyűjtötte és kiadta. Herman a magyarok földrajzi terjeszkedésének viszonyai, az okiratos történet, a néprajzi kifejezések és a halászatnak részben ezek által jelölt eszközei alapján vonta le azt a következtetést, hogy bárhonnan jött is a magyarság, halászatra alkalmas vidékről kellett érkeznie, s hogy az emberiség egyik ősfoglalkozása, a halászat mindenestre e nemzetnek is ősi táplálékszerző foglalatosságai közé tartozott. Munkácsi – Herman Ottó mesterszótára alapján – megkísérelte kimutatni a különböző halak és szerszámok neveinek eredetét, a magyar halászat műnyelvének finnugor, török, szláv és német elemeit vizsgálva. Jankó János a gróf Zichy-féle expedícióval kapcsolatosan azt írja 1900-ban (*A magyar halászat eredete*. Leipzig): „A magyar ethnographia szempontjából két kérdés domborodott ki különösebben, melyeknek kutatása az adott időben biztos eredménnyel látszott kecsegtetni, az egyik a magyar halászat eredetének, a másik az osztják rokonságnak kérdése ... Az ethnographia egyik feladata tehát az volt, hogy keresse a tárgyilag, történetileg és nyelviileg immár jól ismert magyar halászatnak oroszföldi analógiáit, hogy a finnugor, török-tatár és szláv szókkal megnevezett tárgyak abban az alakban mint nálunk, megvannak-e az orosz földön, annak mely részeiben, mely népeinél, mily alakban, mily elnevezésekkel s hogy az így egybegyűjtött anyagból feleletet próbáljon adni arra a kérdésre, halászatunk milyen elemeit kiktől, mikor, hol, hogyan és miért vettük át.” Jankó halászati kutatásai során Oroszországban Kazán, Perm, Jekatyerinburg, Tobolszk múzeuma-it látogatta meg, a néprajzi kutatások súlypontja az ugor népek vizsgálatára esett. Zichy gróftól olyan megbízást kapott, hogy az expedíciótól Tobolszkban váljon meg, menjen le az Irtys folyón, és kutassa az erdei osztják népességet néprajzi és antropológiai szempontból.

Összefoglalásképpen azt állapíthatjuk meg, hogy hiba a halászatot a régi magyarságnál igazi ősfoglalkozásnak nevezni, ám a másik véglet sem helyes, miszerint a magyar soha nem volt halebő nép (Cs. Sebestyén, Almásy). Az életföldrajzi adatok ismeretében kijelenthetjük, hogy halászatunknak volt ugyan jelentősége, de nem voltunk halásznép. A magyarok életében a halászat jelentősége, szerepe a táplálékszerzésben a honfoglalás idejéig nem lehetett folyamatos, töretlen fejlődésről merész dolog beszélni. Túl sok kérdés vetődik fel ugyanis archaikus módszerek, „ősmagyar” halfogó eszközök és régi halnevek megőrzését illetően. Ne feledjük, hogy az akkori magyarság lovas nomád nép volt, a füves legelők keresése miatt állandó helyváltogatásra volt szüksége. Valószínűtlen tehát, hogy a vándorló magyarok életében a halászatnak igazán fontos szerep jutott. A halászat komolyabb formái ugyanis helyhez kötöttek; alkalmas területeken fáradságos munkával nagy halfogó eszközöket, rekeszteleket kell építeni. A nagyobb halak fogásához nélkülözhetetlen csónakokat sem szállíthattak magukkal a sztyeppén. Összehasonlító vizsgálatokkal könnyen bebizonyítható, hogy vándorlás közben állandóan változott a halászat jelentősége, és az is, hogy hogyan szorították ki a régi módszereket, eszközöket és persze az elnevezéseket is török és szláv elemek. A magyar nép életében a halászat csak a honfoglalás és a megtelepedés, a helyhez kötődés után nyerhette vissza régi gazdasági jelentőségét, mégpedig a 900 körül a Duna középső vízrendszerénél lakó szláv törzsek példájára.

A vándorló magyarságnál való – elsősorban néprajzi és régészeti – kutatás segíthet eloszlatni a tévhitet, mely szerint a foglalkozás az ugor egység korától kezdődően töretlenül hagyományfolytató, módszusaiban, eszközeiben uráli vagy finnugor eredetű volna. Ebből a szempontból is fokozott figyelmet érdemelnek a török és szláv hatások halászati szókincsünkben. Alapvetően nagy különbség van a magyar és az obi-ugor halnevek között, amiből újjólág világhossá lesz, hogy a halnevek őstörténeti következtetésekre alkalmatlanok.

Állatok az irodalomban, hiedelemvilágban

Igyekeztünk a szócikketeket irodalmi idézetekkel tarkítani, hiszen ember és állat bensőséges kapcsolata a költészetben és a vizuális művészetekben archetipikus; megjelenítése visszanyúl az emberiség történetének ősi korszakára. Az állatokhoz a legkorábbi időkől fogva szimbolikus jelentéseket kapcsoltak. Az ősi mítoszokban, eredetmondákban jelentős szerepük volt. A törzsi varázslók maszok és állatbőrök segítségével állatalakot öltöttek, ezzel szimbolizálva önmaguk újjászületését és az állati energiával való feltöltődést. Nem véletlen, hogy az egyes csillagképek többsége sem tárgyakra, inkább állatokra kapta a nevét az ókorban. Ez is az állatok és a természet spirituális és mágikus funkciójára utal. A ma embere – ha hisz az asztrológiában – nem tartja nevelésesnek, hogy Kos, Rák vagy Oroszlán tulajdonságokkal van felruházva. Még akkor sem, ha számára a környező világ elemei már nem olyan jelentőséűek és jelentőséűek, mint az ősi korokban.

Az utolsó nagy jégkorszak végével olyan flórát és faunát érintő változások mentek végbe, amelyek miatt a vadászó-halászó életmód helyét fokozatosan átvehette a letelepedett, növénytermesztő és nomád vagy félnomád állattartó életmód. Az állatok háziasítása korán megtörtént. A mai Irán és Irak területén a Kr. e. IX. évezredben a birkát és a kecskét domesztikálták. Anatóliában történt a szarvasmarha háziasítása is az aurochból 'Bos primigenius primigenius', azaz őstulokból, valamikor a Kr. e. VIII. évezredben. A juh, a szarvasmarha és a sertés háziasítását ismerő kultúra Kr. e. 7000 körül vagy még azelőtt egyszerre bukkan fel Görögország és Itália partvidékén, Krétán, Dél-Anatóliában, Szíriában, Palesztinában. A Mediterráneum keleti részén az új betelepülési hullám első települései kis állattenyésztő

táborok voltak, ám hamarosan már egész házcsoportok és falvak is kialakultak a megfelelő adottságú területeken. Ekkor az állatok már többet jelentettek pusztá zsákmánynál – társakká, idomítható, munkára fogható szolgálókká és mindig rendelkezésre álló táplálékforrássá váltak. Ez magával hozta a szakrális-kultikus szemlélet változását is. Hahn István összegzése a változás mibenlétéről: „Csökevényes formában éltek csak tovább a totemisztikus hiedelmek is... [a földművelés és háziiasítás] megfosztotta az állatvilágot attól a titokzatos jelentőségtől, amely a totemisztikus hiedelmek alapját jelentette. Ehelyett a totemizmus másik, közösségteremtő és fenntartó oldala került előtérbe.” Az állatok tisztelete betagoledott az emberalakú istenek kultuszába, s a korábban is tisztelt vadállatok – medve, kígyó, oroszlán, galamb, keselyű stb. – mellett immár a háziiasított fajok is a kultusz részeivé váltak.

A filozófus Porphüriosz *De abstinentia* című munkájának egy részében a különböző népek húsfogyasztási szokásait, az állatokhoz való viszonyulását taglalja. A perzsa mágusok hagyományaira vonatkozó leírást így zárja: „...mindegyikük számára szabály, hogy a lélekvándorlás (metempszükhószisz) az egyik legfontosabb dolog. Ez szintén olyan, ami láthatóan megjelenik Mithrasz misztériumaiban is. Ezekben ugyanis az állatokkal való közös természetünkre utalva az egyes állatok szerint osztályoznak bennünket. Így a Mithrasz szertartásain részt vevő beavatottakat oroszlánoknak nevezik, a nőket hiénáknak, a segítőköt pedig hollóknak.”

Az itáliai származású egyházi, Szent Gellért csanádi püspök műveltségének fontos dokumentuma a XI. század eleji, liturgikus alkalmazás szerinti öt párverse, *Deliberatio*ja (egyetlen fennmaradt – nem autográf – kézírata: Bayerische Staatsbibliothek München, Clm 6211). Ebben nagyon sok állatra hivatkozik, amint bibliai helyeket idéz, néhány ponton részletesen is kitér a bibliai szövegekben előforduló állatok értelmezésére. A VII. könyvben pl. a „Benedicite, omnis imber et ros, Domino – Áldjátok, minden záporosd és harmat, az Urat!” szövegen elmélkedve legelőször a vízözöntörténet két madarát, a galambot és a hollót idézi föl. Később e kettőre visszatérve még számos madarat bevon elmélkedése tárgyai közé. Szó esik a legendás egyszarvúról és az őszövényesi templomi áldozat szarvas állatairól. Közismertté vált szimbolikus állatalakokat említ, mint Agnus 'bárány', vagyis 'Krisztus' és Serpens 'kígyó', azaz a 'Sátán'. A sas (csillagképpé is emelve) magas repülése az alapja többfajta allegorikus értelmezésének is. Gellért a sündisznó hegyes tuskéit hasonlítja az allegorikus értelemben magyarázott strucc repülésre alkalmatlan tollaihoz. A kányát, az ölyvet és a sast, mint a galambra, illetve más madarakra leselkedő ragadozókat említi a Gonosz (Sátán) allegorikus értelmében.

Ismét nagyot ugrunk az időben. A költészet megelőzte a természettudományt, és már korábban méltó helyet adott az állatnak az ember társaságában. Elsőként a hű, értelmes lovak tűntek fel, pl. a spanyol *Cid*-eposz *Babieca*ja vagy az Ariosto *Bajardja*. Ezek a lovak a későbbi lovagregényekben már uruknál is józanabbak, parodizálta Cervantes *Rosinantéban*, Don Quijote lovában. A XIX. század elejének panteista költői nagyon vonzódtak az állatokhoz. Wordsworth egy költeményében ditirambikus lelkesedéssel kiáltja: „Üdvözöllek, szamá, testvérem!” Byron sírverset ír kutyájához: „Csak egy barátom volt, és az itt nyugszik.” Ugyanakkor azonban Goethe nem állhatta a kutyákat. Turgenyev is erősen vonzódtott az állatok iránt, egy vadász kutyájáról egész esszét írt. Az egyik novellájának hőse egész életére boldogtalan lett, mert kutyáját a kegyetlen nagyasszony parancsára vízbe fojtották. A *Seniliában* Turgenyev hosszan, mélyen egy kutya szemébe néz: „Ím, benned ugyanaz a láng ég, mint bennem!”

A magyar költők közül Kemény Zsigmondnak volt jó érzéke az állatok jellemző sajátóságai iránt. Az alföldi állatvilágban az epikus Arany János legkedveltebb metafora-állata a bivaly. Zordon, bús külseje mellett nem felejt el rendkívüli lomhaságát: „a bivaly forró-meleg nyárban, szekerestül együtt lefekszik a sárban: sem istenkáromlás, sem pedig vasvilla, úri kénye-

lemből kivájni nem bírja”. A bika az Alföld legvadabb és legkomorabb állata, a búsuló Toldit szereti bikához hasonlítani, mely „töri a nádat rideg, özvegy útján, egész falu sem bír vele a nagy pusztán”. A farkasról Arany eposzaiban számos megfigyelés olvasható (lásd a *réti farkas*, *toportyán* szócikkekben). A kutyák, macskák, a pulykák rajzában részletes és pontos megfigyelő, legbővebb állatjellemezése Pejko, Toldi Miklós lova. Közismert Petőfinék is néhány állatalakja, nem beszélve az alapos félreértéssel ifjúsági írónak kikiáltott Fekete István népszerű, páratlan szakértelemmel ábrázolt állatfiguráiról.